

१९
२

अथ

११
२

ग्रन्थनामः-	“भामती”	(तृतीयाध्याये)
कर्तृनामः-	“वाचस्पति मिश्रः”	(द्वितीयचतुर्थपदैः)
विषयः-	“अद्वैतवेदान्तशास्त्रम्”	
	Bhamati	

१६५

५९
२

अथ "भामत्यां"

तृतीयाध्याये

तृतीयचतुर्थपादौ

११
२

वाचस्पतिनितनीयाध्यायतनीयपादारंभः

११

११

✓
✓

का. त्रि. त्रि.

१

श्रीगणेशपूजेनमः॥ सर्ववेदांतप्रत्ययचोदनाप्रविशेषात्॥ पूर्वैरुसंगतिमाहव्याख्या
तंविज्ञेयस्मब्रह्मण इति निरुपाधिब्रह्मतत्त्वगोचरं विज्ञानमन्वानादिप्रतिननुवि
ज्ञेयं ब्रह्मेति॥ सावयवस्मयवयवानां भेदात्तदवयवविशिष्टब्रह्मगोचराणि ज्ञानानि
गोचरभेदाद्भिद्येरनित्यवयवाब्रह्मणोतिराकृताः पूर्वापरादीत्यनेन॥ न च नाना
स्वभावं ब्रह्मयतः स्वभावभेदाद्भिन्नानि ज्ञानानि लुक्॥ एकस्मिन्निति॥ घनं कठिनं
नन्वेकमप्यनेकं रूपं लोके दृष्टं यथा सोमशर्मेकोऽप्याचार्यो मातुलः पिता पुत्रोऽथ
ताभर्ता जामाताद्विज्ञोतम इत्यनेन रूप इत्यत उक्तमेकरूपत्वाच्च॥ एकस्मिन्नोचरे
संभवंति च हनि विज्ञानानि न त्वनेकाकारणीत्युक्तमनेकरूपत्वात्॥ रूपम
कारः॥ समाधत्ते उच्यते॥ सगुणेति॥ तत्र गुणेष्वध्यातब्रह्मविषयाऽप्राप्तनाः प्राप्तादि
विषयाऽष्टादशक्रममुक्तिप्रलविषयभेदाद्भिद्यंत इत्यर्थः॥ तत उपलब्धो विमर्श इत्या
हतेष्वेषां चिंततेति॥ पूर्वपदं गृह्णाति तत्रेति॥ नाम्नस्मादिति॥ अस्यैष पञ्चोतिरेतेन

१

सहस्रदक्षिणेन यजेतेति॥ तत्र संशयः किं यजेतेति संतिष्ठति ज्योतिषे मानुवादेन सहस्र
दक्षिणालक्षणे गुणविधानं॥ उच्यते तु एवमिति एव स्मृतं तत्र विधानमिति किं तावत्प्राप्तं ज्यो
तिषे मस्य प्रकृतत्वात् यजेतेति तदनुवादात्॥ ज्योतिरिति प्रातिपदिकमात्रं पठित्वा एतेने
ति॥ अनुसृष्टं न स्मृतं समानाधिकरणेन कर्मनामव्यवस्थापमात् कर्मण्युवाच
तेन तत्र त्रस्य नामापितयैव व्यवस्थानात्॥ ज्योतिः शब्दस्य वसंते वसंते ज्योतिषेति च
ज्योतिषे मे प्रयोगदर्शनात्॥ नामैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोकसिद्धत्वाद्गीमसे
नोपलक्षणभीमपदवत्॥ अथ शब्दस्य चानंतर्यामिण्या संबन्धित्वेऽनुपपत्तेः॥ गुणविशि
ष्टकर्मोत्तरविधेः अगुणमात्रविधानस्य लाघवात्॥ द्वादशदक्षिणायाश्चोत्तरावशिष्ट
तया समधिपतया सहस्रदक्षिणाया सह विद्वत्पुत्रैः प्रकृतस्यैव ज्योतिषे मस्य स
हस्रदक्षिणालक्षणे गुणविधानमपि मय मनुवादेन तु कर्मोत्तरमिति प्राप्तं॥ एवंप्रा
प्तं उच्यते॥ भवेत्परवस्मिन् गुणविधिर्वादितादेन प्रकृतं स्यात् विद्वत्पुत्रैः उत तत्राहि सं

३. स्मृतेर्वातशर्पितार

का. त्रि. त्रि.
२

निधावपिपूर्वसंबंधार्थसंज्ञांतरप्रतीयमानमन्याप्यमानेकार्यत्वमिति न्यायोपूर्ववृद्धिं
व्यवहितस्य पूर्ववृद्धिं च प्रसक्त इति लोके सिद्धं न ज्ञातुं देहि देवदत्ताय गम्य देवाय वा जिन
मिति देवशब्दादेवदत्तं वा जिनभाजं मवस्यंति लोके कः तप्य को परिष्ठायाजेतेति श्रुय
माणं सर्वे धर्मपदव्यवायात्र कर्म उद्धि मनादधत्तत्र गुणविधानमात्रा सम
र्थकं मीतं मेव विधत्ते न चैकत्रा नुपपत्त्या लक्षणं ज्योतिशब्दो ज्योतिरेमे प्रवृत्तं
त्यस्य मप्य नुपपत्त्या लक्षणं को पुनः नहि गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदं लाक्ष्मि
कमिति मीनो गंगायां मित्पत्रापिला दण्डं भवति मेदेति च प्रथमं संज्ञांतरं लोके सिद्धं
ते यजि शब्दसामानाधिकरणं कर्मनामधेयमात्रतामावहति ननु संज्ञांतरं यज
तां भेदयिष्यमपनेतुमुत्सहते तथा च शब्दो धिकारार्थः प्रकरणेतरनाम केध
येति एव शब्द आधिक्यं क्रियमाणं परमशरीर इति सोपे संज्ञांतराद्दे इति भवेतु सं
ज्ञांतरात् कर्मभेदः प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह अस्मिन्नात्र नेदांतांतरविहिते

ति॥ यथैव हि काठकादि सप्तमस्य ग्रंथे प्रयुज्यते एवं ह्यनेपितो किकाः॥ न चास्ति विशेषो य
थैव ग्रंथे सप्तमस्य विज्ञाने गौरी भवेत्॥ एतन्मते न ग्रंथे सप्तमस्य रश्मिर्न प्रवृत्तिरिति मते त
स्माद्वा तस्यापि वाजिका सप्तमस्य॥ तथा च यदा ज्योतिषो मरुत्तु धौ श्रुयमा एतन्मा
स्यांतरं तत्प्रतीकमपि कर्मणो भेदकं तदा वै वनपाशाखांतरा ये विप्रवृत्तमेतत्प्रती
कं भूतसप्तमस्यांतरा भेदे यथा न इति तथा कर्मणो भेदे विप्रवृत्तिरिति कर्मणो भेदस्य प्रतिपादकः प्र
सिद्धो यथा वै श्वदेव्या मिष्टा वज्रिभ्यो वाजिनमिष्टेवमादिषु॥ इदमाप्ता यतो॥ तत्रैव
यसिद्धव्या नयति सा वै श्वदेव्या मिष्टेति॥ अत्र हि इव्यदेवता संबन्धा नुमितो या गो
विधापते तदनेतरं चेदमाप्ता यते वाजिभ्यो वाजिनमिति॥ अत्रैव संदिश्यते किं पूर्व
स्मिन्नेव कर्मणि वाजिनं गुणो विधापते इत कर्मज्ञं इव्यदेवतांतरा विधिषु स पूर्व
विधापते इति॥ किं ता नत्मासि इव्यदेवतांतरा विधिषु कर्मंतरा विधौ विधिगौरवप्रसं
गात् कर्मंतरा पूर्वतरं कल्पना गौरवप्रसं गात् न कर्मंतरा विधानमपि तत्पूर्वस्मिन्ने

वा. वि. वि.

३

बलमर्त्यवाजिन इत्यविधिः॥ नचोत्पत्तिप्रतिष्ठागुणवरोधात्॥ तत्रवाजिनमल्लुपिका
मोक्षमार्गं गोचरयतीति पुनः उभयोरपि वाक्येः समसमयवत्तेरासावाजिनयो
रुत्पत्तौ समं शिष्यमाणात्वेन नामिच्छायाशेषत्वेन कल्पमनया वरुद्धं कर्म नवाजिननेति
विशेषः॥ नचैवैश्वदेवीत्यत्र श्रौतगामिच्छासंबंधो विप्रैर्वा देवानां स्येनवाजिनसं
बंधात् वाक्यस्यातबलवान्मवेत उभयोरपि पक्षेतरा पेक्षप्रतीतितया वक्ष्यमया
वक्ष्येत्॥ नोरबलुवैश्वदेवीत्युक्तेऽपि मिच्छा पदानयेत्तामामिच्छामवस्यामः॥ अस्तु वा
श्रौतत्वेतयापि वाजिभ्य इति पदं वाजिनमामिच्छातदेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तसंबंध
नो विधाने वा नुपलक्षयति॥ यद्यपि विश्वेदेवा शब्दात्वाजिनयंदं मिन्नं येन च शब्देन
चोदना तेनैवोद्देशे देवतात्वं न शब्दांतरेण न्ययाऽप्येकत्वेन संपादित्यपदयोः सौम्य
दित्येव कीरेकैरेत्यप्रसंगगतः॥ तथापि वाजिनितीनेः सर्वनामार्थस्मरणत्वेन
हितस्य च सर्वनामार्थसातविश्वेदेवानां च विश्वेदेवपदेन सन्निधापनात् तस्य

६७२: स२९ वै ते वाजिपदे नो पस्याप्यन तु स्तूर्यदिपदे वत्स्यतं नो स्तूर्यचतुःपलक्षणा
पि वाजिपदे विश्वेदेवो णितमेव देवतामुपलक्षयतीति न शब्दांतरा देवताभेदः ॥ ततश्चामि
हा संबंधो यजीवनेन विश्वेभ्यो देवेभ्यो वाजिनं विधीयमानं नामिहा वाध्यते किंतु त
या सह समुच्चीयत इति न कर्मंतरमपि तु वाक्याभ्यां इत्यदय उक्तमेकं कर्म विधीयत इ
ति प्राप्त उच्यते स्यादेतदेवं यदि विश्वेदेवो तित इति तत्रात्यमिहानो चेत तद्विदितस्य त्व
स्येति सर्वनामार्थे स्मरणं तस्मिन्निहितस्य कविशेषस्य सर्वनामार्थत्वात् तत्रैव तद्विदितस्यापि
वृत्तिः तत्र विश्वेष्टुदेवेष्टुने तत्संबंधेनापि तत्संबंधिमात्रे ॥ नन्वेवं सति कस्मात् विश्वे
देवी शब्दात्त्रादेव नामिहोपपत्तीमः किमिति चामिहापदमपेक्षामहे तद्विदितं तस्मपदस्या
भिधानापूर्ववसानात्प्रतीमः ॥ तात्पर्यावसानाय चापेक्षामहे ॥ अथ सितमिधाने हि पदे
समर्थमर्थव्ययमादधातुमिदं तु सै निति न विशेषाभिधायित त्सनिधिमपेक्षमा
णं सन्निधापकमा मिहापदमपेक्षते इति कुत नामिहापदानपेक्षामिहापत्तय

वा. त्रि. त्रि.

४

यप्रसंगः॥ कुतो वा तत्रानपेक्षा **अ**सत्यामपि पदं तत्रापेक्षा यं यमपदं पदं तत्रापेक्षा मभिधत्ते तत्प्र
महाभूतं प्रथमभाविपदावगम्यत्वात् **अ**त्रोक्तं वली य **अ**॥ यत्तु पर्यवसिताभिधानपदाभिहित
तपदापीव गम्यं तत्र प्रतीतिवाक्यगम्यं दुर्बलं चेति तदुक्तं अत्यवगताभिहित
लक्षणे **अ**त्रावरोधात् पूर्वकर्मसंयोगे वा जितेन द्वयं स्वसंबन्धकर्म पूर्वस्माद्भिन्नं त्रिभि
वसति नित्यवदवगतानपेक्षा साधनभावाभिधानवाजितेन द्वयेण सह विकल्पसं
मुख्यो प्राप्स्यति॥ न चाश्वत्थे निरुद्धत्वा नपेक्षवत्तिवाजिपदं कथं निषेधो गिकं सापे
क्षे त्रिभिर्विधैरेव शब्दां देवतां वैश्वदेवापदादामिहा द्वयं प्रत्युपसर्जनीभूता भवेत्त
तामुपलक्षयिष्यति॥ प्रकृतं हि सर्वनामपदं गोचरः प्रधानं च प्रकृतमुच्यते नोपस
र्जनं॥ प्राप्ताल्लेखविधकल्पना गौरवे अभ्युपेत्येव प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्
स्माद्यप्येह पूर्वकर्मसंभवि नो गुणकर्मभेदः॥ एवमिहापि पंचाग्निविद्यायाः षड्भि
विद्याभिना॥ एवं प्राणसंबन्धे पूनाधिकभावेन विद्याभेद इति॥ तथा विज्ञेयोपि कर्मभेद

१५३

प्रतिपादक इति ॥ तथा हि कासी दीवा कथं तथैवापाना सैतिरीया भूमौ भोजनमाचरंति नाच
 रंत्ये तथैवाग्नि मधीयानाः केचिदुपाध्यपस्येदककुं भूमौ हरंति नाहरंत्ये तथैवाश्वमेध
 मधीयानाः केचिदश्वस्य धाममानयंति नानयंत्ये केचित्नाचरंत्ये न्यमेव धर्मं न च
 तान्येव कर्मणि भ्रातृभोजनार्थं नित्यं उपकारमाकांक्षंति नाकांक्षंति चेति पुन्यते ॥ अ
 तो वगम्यते मित्रा नितानिता सशय्या सुकर्मणीति ॥ अस्तु प्रकृतं किं माया तस्मिन् तज्ज्ञाह
 अस्मि चात्रेति ॥ अन्येषां शारिरेण नास्तीति शेषः ॥ एवं पुनरुक्ता दयोपति ॥ समिधो यजती
 त्यादिषु पंचकृत्वो भ्यस्ते यजति शब्दः तत्र किमेका कर्म भावना किं वापुंचैवेति किं ताव
 द्वाहं धातुर्वा नुबंध भेदेन शक्यं तदाधिकरणे भावना भेदमिधानात् ॥ धातुर्वा नुबंध
 धातुभेदमेतरेण भेदानुपपत्तेः समिधो यजतीति प्रथमभावेनावाक्येन विहितक
 र्मभावेन विना विपरिवर्तमाना उपरितनैर्वाक्येन नूयते न च प्रयोजनाभावादेन न
 वादः प्रमाणमिदं स्यात् प्रयोजनस्य ननु योत्वकर्म भावना भेदे वा नेका पूर्वकृत्य

रा. वि. वि.
५ यो

नाप्रसंगदेकादशीकांतरव्यापारमेककर्ममिति प्राप्तं एवेष्टा उच्यते परस्परानपेक्षा हि समिति
दिवाक्यानातिस्वीयेवप्रायस्याहीएपिपुगपदध्ययनानुपपत्तेः क्रमेणधीनानीतिन
तदमेष्टाप्रज्ञकःक्रमः परस्परानपेक्षाएमेकवाक्यतेहिप्रयोजकः स्यात्तेनप्रायस्या
भावात्॥ मासमेवनास्तीतिकस्यनोनुवादः॥ कथंविधिपरिवृत्तिमात्रसौत्सर्गिकापवृत्ति
प्रवर्तनालक्षणविधित्वापवादसामर्थ्याभावात्॥ गुणप्रवणेहिगुणविशिष्टकर्मवि
धानेविधिमेवविधायगुणमात्रविधानलाघवापकर्मनूवादापेक्षायाविपरिवृ
त्तेरुपकारोपपादधातुहोतीतिद्विविधपरिकल्पेविपरिवृत्त्यपेक्षायासन्निहोत्रेन
होतीतिविहितसहोमस्यविपरिवर्तमानस्यानुवादः॥ नचात्रगुणाद्देदः॥ समिदादि
पदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात्॥ अग्रेणमालविशिष्टतयानकिंवच
नविहितकिंकर्मनूवादेनकस्यगुणविधित्वमिति नविनिगम्यते॥ नचापूर्वनाम
ज्ञातितादिविधिनासंबंधप्रयममवगतयतः पूर्ववद्विवेकेनविधायमानक

मै पूर्वस्मात्संज्ञातो व्यवक्षिप्यात् । किंतु प्रथमत एव कर्म सामानाधिकरण्ये नावगताः समिदा
द्वयस्तद्धातुकर्मनामधेयतो प्रतिपद्यमानाः अस्या तस्यानुवादत्वेऽनुवादविधित्वे विध
येन तु स्वातंत्र्येण कस्मिन्दिशते तस्मात्स्वरसासिद्धा प्राप्तकर्मविधिपदत्वा कर्मण्यप्यस्य
साभावना नुबन्धभूतानि मिदं ते भावनां मिना न यथा तथा शाखांतरविहिताः अपि वि
द्याः शाखांतरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेत्स्यतीति ॥ अत्र शक्तेः अनस्यैकः पुरुषः सर्ववेदो
तत्प्रत्ययात्मिका मृषा सता मुसंहर्तुं शक्नोति सर्ववेदोता ध्याना सा मर्षादनधीतार्थे च
संहारेन व्ययनविद्यानवैष्यर्था प्रसंगतः ॥ अति शाखं भेदे तु शाखानां नाप्येदोषः स
मासि भेदत्रुकेषां विद्याविनामोकारसर्वात्म्यकथने समासः केषां चैदमत्र तस्मादप्युपा
सनभेदः ॥ अन्यथापि दर्शनादपि भेदः तस्मादिह नैतद्वीर्यवृत्तोऽधीत इति अचीर्यवृत्त
स्याध्ययनाभावरक्षणादुपासनाभावः ॥ क्वचिद्वीर्यवृत्तस्याध्ययनदर्शनादुपासना
वगम्यते तस्मादुपासनाभेद इति ॥ अत्र सिद्धं तमाह सर्ववेदो तत्प्रत्ययं चोदनाद्य

का.त्रि.त्रि.

६

विशेषात्तद्व्याचरे सर्ववेदत प्रत्ययानि सर्ववेदत प्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिन् तस्मिन्वे
दंते तानि तान्येव भवितुमर्हति यान्येकस्मिन्वेदंते तान्येव वेदतरेषु पाठ्यः ॥ चोदन्पा
थविशेषात् ॥ आदिशब्देन संयोगरूपाख्याः संगृह्येते ऋत्रचो घृत इति चोदनापु रुषप्रयत्नः
सहिपुरुषस्य व्यापादः तत्र खल्वप्यहोमादिधात्वर्थावधि नै प्रवर्तते । तस्य देवतोद्देशेन सा
गस्यानेव नाधिकस्यावच्छेदकैः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखांतरेषु पीति ॥ एवं फलसंयोगो
ज्येष्ठश्चेत्येव वेदनविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखांतरेषु पीति ॥ एवं फलसंयोगो
ज्येष्ठश्चेत्येव न लक्षणः स एव रूपमपि तदेव । यथा पागस्य यदेकस्यां शाखा
यां द्व्येव तं रूपं तदेव शाखांतरेषु पीति ॥ एवं वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठ
त्वश्चेत्येव ॥ रूपं विषयः तस्मात् शाखांतरेषु पीति ॥ किंचिद्विशेषमिति ॥ युक्तं यदग्नी
षोमीयस्योत्पन्नस्य एवादेकादशकपालत्वादिसंबंधेऽप्यभेद इति ॥ यद्योत्पन्नस्य सर्व
त्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वादित्येव तत्पत्तिगता एव गुणभेद इति कथं वै च देवीव न

भेद इति विशेषस्तस्मिन् विरोधमभिप्रेत्य शङ्कते स्म तत्र कः ॥ भेदाच्चेति चेदिति ॥ पदित
 रः स्मृता वयवः न एकस्या मपीति येनैव सां पादिका अग्नये वाजसनेयि नाम पिष्टं देव
 ता मि वधा प्रते ॥ पृष्टस्त्वग्निः संपृष्टति रेका पा न प्यते न तु विधीयते वैश्वदेव्या तत्पत्तौ भुग्नो
 विधीयते इति भवतु भेदः ॥ अथ वा श्रद्धां गोपानामपि पृष्टे ग्निः पठ्यते एव अथ वा भवे
 तु वाजसनेयि तौ पृष्टाग्नि विधानं प्राचेभ्यः श्रद्धां गोपा तं तथापि प्रचत्वं संख्यायां न
 विधानात् ॥ नोत्पत्तिश्चिष्टत्वं संख्यायाः किंतु तने पृग्निपुत्र च पृष्टिष्टा संख्या न द्यते सा
 पादिका न ग्नी न च छेत्तुं ते न ये पा मुत्पत्तिस्तथा प्रत्यभिज्ञानात् ॥ अथ तपश्चिष्टा यमाना पा
 अनुकाप्यते न तु तपश्चिष्टा यमाना न स्य चाधिकस्य प्रोक्ति ग्रहणा ग्रहणवद्विकल्प सभ
 वान्नशास्त्रांतरे स्थान भेदः ॥ उत्पत्तिश्चिष्टत्वं सिद्धं प्राण संवादादप्यपि भवंति प्रत्यभिज्ञा
 नादभिज्ञानात्ता सुता सुशारदा स्थिति ॥ स्वाध्याय स्मृत्या तेन हि समाचारे धि कान् चैव सव
 वे चेतनियमः ॥ ॥ वैश्वपर्वणि कर्मणो पापविद्या वेदितव्या ते पापे वशिरो व्रत एव ध्या

श. त्रि. त्रि.

6

नर्तन गंधवोदिताफलं प्रयत्नानां नृणां ॥ अन्तेषां तु शोभाया दानं सैव विद्यां चोच्यते
तेषु तानां फलं देत्वा सर्व एव गंधाध्वपनसंबंधादवगम्यते तत्संबंधश्च वेदव्रते तेन
नैतद्वर्णनं केचित् इति समाप्तानां अवगम्यते ॥ तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वेदेति विद्यां
योगे प्येतामिति प्रकृतपदार्थानां स्थापयन् संबंधाविरोधात् पूर्वविहितैरुच्यते
इति ॥ सवाहो माः सप्तसौ यो देवः शतौ दत्ता माः पर्वणि कालं ते एकस्मिन्नेवामर्षे
केनैकैः क्रियंते तत्रेतायां विधौ कृतं ॥ दर्शयति च ॥ भयो भयो विधौ कृतं स्रवे दर्शनात् ॥
यत्रापि स्रग् एव ब्रह्मविद्या तौ न साक्षाद्देवैकत्वमाह तां सामपितृषहि तानां तदि
धानां प्राप्तिर्देवैकत्वमेवं तथा स्रग् एव प्रयत्ने लिखितं दृष्टं भवेदयमग्न्युदितिवृद्धि
यत्र कठकादि समाख्या येषां सनाभे इति तत्पुत्रं ॥ एतादि को रुवेयः समाख्याः क
ठादि प्रचव नयोगात्तासां शाखातां न ह्यसनात् न ह्येतः कठादिभिः प्रोक्ताः ॥
च कठाद्यनुष्ठानमासां मितरा नुष्ठानेभ्यो विक्रियते ॥ न च कठप्रेतानि मितरा

प्राय

न

२

त्रेण्यं ये प्रवृत्तौ तद्योगाच्च कथं चित्ते दृष्टे योपासनासु प्रवृत्तौ संभवंत्यामुपास
नाभिधानमप्यासं शक्यं कल्पयितुं न च तदेव भेदे ज्ञान भेद प्रयोजनको अत्र
यथा स्वमासासु भेदात् ॥ ज्ञानानां मेक शरवगता नामैवं ॥ कृतादिपुरुषप्र
वृत्तानि मिताः सारण्याः कृतादिभ्यः प्राकृता सन्निति तच्चिबन्धनो ज्ञान भे
दो नास्ति हि नो चास्तीति दुर्घटमापद्येत तस्मान्न सारण्यातो भेदः ॥ अस्यासे
पित्तत्र भेदकः पुक्तं पदेक शरवगते यज्ञतत्पभासः सति दाहनां भेदक इति
तच्च हि विधित्तमौत्कर्षिक मदा तदापनमप्रवृत्तप्रवर्तनं च कुप्येयाते ॥ शा
खांतरे त्वये तपुः पुरुष भेदादेव त्वेपिनोत्कर्षिक विधित्तव्याकोप इति ॥ अथ क्तिर
पित्त भेद हेतुः ॥ स्वाध्याये ध्येत न इति हि स्वशरवायामध्ययन नियमस्तत
स्वशरवांतरीया नयानन्योप्युक्तद्वयेभ्यो धिगम्योपसंहरिष्यति ॥ समा
प्तिश्चैकस्मिन्नपित्तसंबन्धि नि समासे तस्य व्यपदिश्यते ॥ यथा ध्वं यं वेद चर्माणि

वाच. त्रि. त्रि.

ज्योतिषो मस्य समासि च पदिकं गीत्येति षोऽमः समास इति तस्मात्समासि भेदेऽपि
न साधनमुपासनाभेदस्य तदेव समासति बाधके बोधनाद्यविशेषात्सर्ववेदे त
प्रत्ययानिकर्मणि तानि तानेवेति सिद्धं किं विद्विष्टो यमाशंक्य पूर्वतन्त्रप्रका
शितं वक्ष्यमाणार्थसिद्धयर्थमर्थमाह स्मस्तत्र कृतं चिन्ताप्रयोगेन प्रदर्शना
यैस्तत्र उपसंहारोऽर्थभेदाद्विद्विष्टो यवत्समाने च अत्रेदमाशंक्यते भवतु
सर्वशाखा प्रत्ययमेकं विज्ञानं तथा विशाखा तदोक्तानां तदंगं तदंगं न शाखा त
दोक्तं तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्हति तस्यैकस्य कर्मणो यावन्मात्रमंगजात
मेकस्यां शाखायां विहितं तावन्मात्रेणैको प्रकारसिद्धेरधिकं न ये दायात् अपेक्ष
या चाधिकमपि तत्र विधीयते न विहितं तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकलांगव
द्ब्रूहि तमपि तत्रैको यावच्छब्दमंगमनुष्ठानं तावन्मात्रं तत्रैको प्रकारेण प
कृतं भवत्येव मिहाप्यंगं तावद्विधानादेव भविष्यति ॥ एवं प्राप्नुच्यते ॥

सर्वत्रैकलेकर्मणः। स्थिते गृहमेधाय न्यायेन नोपकारावच्छेदो युज्यते॥ न हितदेव कर्म तत्तदु-
पपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते॥ नैमित्तिके तु निमित्तानुरोधेन एव प्रकर्तव्ये॥ सर्वे कौप्य-
संहारस्य सदा तनत्वा संभवादुपकारावच्छेदः कल्पते प्राकृतोपकारविच्छेदो दकप्राप्तेः
अभागविधानात् गृहमेधोपेयुपकारावच्छेदः स्यादित्युक्तं शास्त्रे तरेकतिष्वप्यगविधा-
नतानि विधत्ते ते तदण्णपरिस्मृते॥ न च तदुपकारविच्छेदो दकप्राप्तेः अभागवत्तन्म-
त्रविधाने तस्मात्तत्वेन कर्मणः सर्वे गसंगमस्यैव कर्मकेऽस्ति बलवति बाधकेना-
पवादितं युक्तमिति॥ अन्यथा त्वं वादयिते चेन्न विरोधात्॥ धनः द्विषः सारः प्रजापत्याः
देवा आसुराश्च ततः कनीयसा एव देवा ज्ञाया साश्च सुराः शास्त्रज्ञान्या सा त्विषा-
उद्यासं प्रजादेवा ते हि दान्यं तदिति देवाः॥ शास्त्रं पुत्रपरिकल्पितमतयः॥ तामसवृत्ति-
प्रधाना ग्रासुराः॥ असुभिः प्राप्ते गिरिद्विपैरनिगृहीते मे पुते पुत्रियेषु पुत्रमंत इत्यस-
राः॥ अतएव ते ज्ञायां सः पतोऽमी तत्वाद्वा नवेतः॥ कानीयसासु देवाः॥ अज्ञान

वा. त्रि. त्रि.

५

सर्वकत्वात्॥ तत्त्वज्ञानस्य तत्त्वस्य प्राणस्य प्रजापतेः सात्विकवत्सुधुः तामसवत्सुधुः मिश्रः
कदाचित्॥ कदाचित् तामसवत्सुधुः अमिश्रश्च सात्विकवत्सुधुः सेयं सद्गीते ह देवा उ
चुः हेता सुराय उद्गीये वा तपसा अस्तु नान्यथा मास्मि न मिवादि के पदे उद्गीयलक्षणे
सामभक्तुः पलक्षिते नो कृत्रेण कर्मा लेखिते हो वा नमूचुरित्यदिना संदर्भेण वा न्याय
वदः श्रौत्रमन सामासुरा प्रविद्धितया निंदित्वा जपहे ममास न्यमासे भव मास
नमस्तु वा नर्विलसं मुखं प्राणं प्राणमिमानवती देवतमुचुस्त्वि न उद्गीयेति॥ तथे
तुभ्यमगम्यते भू एष प्राण उद्गीद गा पद॥ ते सुरा विदुर नेन प्राणे नो कृत्रानो अ
स्म न्देवा ऊत्येष्यतीति॥ तमामुदुत्य पाप्मना विध्य न सुराः यथाऽप्रमा नमत्वा
माप्य मद्वालोषो वा विध्यं सत एव विध्यं समाना विषं चोऽसुरा विने मुः॥ तदेत संक्षिप्य ह
वात्र सनेयक इति॥ तथा षोऽंगे ये तदुक्तमित्याह तथा षोऽंगे पीति॥ विषयं द
र्शयित्वा विमरति तत्र संशय इति॥ पूर्व पक्षं गृह्णाति विषये के त्वमिति॥ पूर्व पक्षमाह

प्रतिननुनपुक्तमिति॥ एकत्रोक्तास्त्वेनेभ्यतेषाणः॥ एकत्रोक्तान्तेनक्रियाकत्रोक्तसमु
द्यमेदइत्यर्थः॥ समाधत्तेनैषदेवइति॥ बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञायमानं किं
चित्तृष्टणयानेतव्यं॥ नकेवलंशाखांतरेएकस्यामिप्रभावापादयेतन्नचतत्रवि
द्याभेदइत्याहवाजसनेयकेपिचेति॥ बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानानुग्रहापचोमि
त्यनेकेपिउक्तीयावपनेनउक्तीयएबलक्षणीयइतिपूर्वपक्षः॥ नचाप्रकरणभेद
त्यरोवरीयस्त्वादिवत्॥ बहुतरप्रत्यभिज्ञानेपिउपक्रमेदत्तदनुरोधेनचोपसंह
रणनादेवस्मिन्वाकोतस्यैवचोक्तीयस्यपुनः पुनः संकीर्तनात्॥ लक्षणया
आशंसंगेचराजसनेयेचप्रमाणभावाद्विद्याभेदइतिराक्षात्॥ उक्तारस्येश
स्पष्टं प्रस्तुत्यरमतमादिगुणेपव्याख्यानमोकरस्य॥ तथाहमतप्राथम्येपधि
उक्त्यनारूढकसां पूर्वस्य पूर्वस्योनरमुत्तरं सतदासारतपोकतेषां सर्वेषां
रमतमोकारउक्तः शास्त्रे॥ नचविनक्षितार्थभेदइति॥ एकत्रोक्तीषोक्ताना

वा. नि. नि.
१.

पुष्पे.

वृषास्यतेन विवक्षिता वेकत्र तदवमवडो कार इति ॥ यथा स्यम्पुदप्रवाक्य इति ॥ एवं
हि अयतो विवा एनं प्रजयापशुभ्ररुदयति वरुदयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप
रस्तां चंद्रमा अमुदेति सूत्रे धातं ३, ला निभजयेत ये मध्यमाः सुः स्तान्नयेत
त्रेष्टोडाशमया रूपाले निर्वपयेत ये स्य विषाः तां तंद्रा प्रमदा त्रेष्टं अतये हो
देषां ला नि धवे कि विविषाय पशुते नरु मिति ॥ तत्र संदेहः किं काल परा ईयां
तरमिंदो यत ३ तते सेन कर्म सुप्रसूते पुकला परासेति मित्रे देवता पन पइति ॥
एयता वदत्र विषयः ॥ अमा वास्या या मे वदरी कर्म च वेदि क्रिया मि प्रण पन क्रि
या ॥ वतादि कस्य यजमान संस्कारो दध्यर्च्य देहः प्रतिपदि च दरी कर्म प्रवृत्ति
त्यनुयाते क्रमः ताविकः ॥ यस्य वृषज मानस्य कुतश्चि अम नि वेना च उदर
मेवा मा वास्या उदो प्रवृत्त प्रयोगस्य चंद्रमा अमुदीयेत तत्रेष्टं अयते यस्य ह
विर्निरुपमिति ॥ तेन यजमानेनाभुदितेना मा वास्या या मे वनि मित्रा पित्रा रं प

इति

रिसमाप्य पुनस्तदहरेव वेद्युद्धरणदिकर्मकृत्वा प्रतिपदिदर्शः प्रवर्तयितव्यः ॥ तत्र
 भुर्ये किं नैमित्तिकमिदं कर्म मंतरं दर्शादौ चोपते उत तस्मिन्निवर्षकर्मण्यपूर्वदे
 वतापनयेन देवतांतरं विधीयते इति तत्र हविर्विभागमात्रश्रवणात् चक्रवि
 धानसामर्थ्याच्च कर्म मंतरं ॥ यदि हि पूर्वदेवताभ्यां हवीं विविभजेदति श्रयेत
 ततस्तान्नेव हवीं विदेवतांतरेण पुज्यमाना नैक कर्म मंतरं मापितुमर्हति किं तु
 प्रकृतमेव कर्म न द्विविधमपि न तत्पूर्वदेवताकंदेवतांतरपुक्तं स्यात् ॥ अत्र
 नस्त्रिधा तं उलान्विमज्जेदहविषा एव मध्यमादि क्रमेण विभागश्रवणादन्य
 नीतहविषि पूर्वदेवता इति ॥ पूर्वदेवतावरुहे हविषि देवतांतरं न लब्ध्वा वेदा
 श्च श्रयमात्मकमंतरं मेव गच्छेत् ॥ अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन्कर्मणि दृष्ट
 मंडुलानां च पयसस्तुला नानैव द्वादशदेवता संबंधस्य विधातव्यः चक्र
 त्वं चात्र विहितं नास्तीति तदपि विधातव्यं तथा च प्राप्ते कर्मणि श्रुते कर्म

ति

१७. त्रि. त्रि.
११

एविधानात्वाकंमिद्येतकर्मतस्त्वपूर्वशक्यमेकेनैवपतेनेकगुणविशिष्टंवि
धातुमिति कर्मतस्त्वेवविधायते॥ इति सुलुप्यतेकालापराध्यादिति प्राप्तमुच्य
तेनकर्मतस्त्वं॥ पूर्वदेवतातोहविष्णोविभागपूर्वनिमित्तेदेवतातस्विधाना
त्॥ चर्चस्पृशार्थप्राप्तेः॥ भवेदेतदेवंयदित्रेधातेकुलान्विमजेदितितेकु
लानात्रेधाविभागविधानपरमेतद्वक्तव्यंसादपितुवाक्यतस्मात्तेकुल
नात्रेधात्वमनूयविमजेदित्येतावद्विधत्ते॥ तत्रचवाक्यतरालेचनमाप
र्वदेवतामप्येतिगम्यते॥ तेकुलनितित्वविवक्षितंहविरुभयत्ववत्तया
चपेमाप्यमात्र्याक्षिनिवाक्यान्पुनर्नास्तेपूर्वदेवतासंबंधेहविषयस्तस्मि
न्नेवकर्मणप्रत्यहदेवतातसंबंधविधायकंक्रुवति॥ तयानद्रूपमुरवेन
प्रकृतकर्मप्रत्यभज्ञानेनादेवतातस्त्वंसंबंधेपिनकर्मोत्कल्पनाभावे
तुमहंसिततस्त्वंसमासेपिनेमिक्तिकाधिकारेनिसाधिकारसंशयंते

१

न्येव उच्यते कर्मण्यनुष्ठेयानि॥ न च दधनि चरुसप्तम्यर्थे विधाने तयो रप्यर्थे प्रा
सत्वात् प्रकृते हि कर्मणि तं उ, लपेयण प्रयन पुरोडाशपाकादिदधिपयसीच
प्राप्तानि॥ तत्राभ्युदयनिमित्ते दधिपुक्तानां पयोपुक्तानां च तं उ, लानां विभक्तौ
तिवाक्येन पूर्वदेवतापनपनं च स्वाये सधमा इत्यादिभिरुक्तैः कोतरे देवता
तत्संबन्धः कृतः॥ न च प्रकृतदधिपयः संयुक्ते रत्येकं उ, लेः पुरोडाशक्रि
यासंभवतीति उच्यते उच्यते तर्ह्यस्य प्रयनस्य पितृवृत्तिरनिवृत्तस्तु
एकोपवादाभावात्तथा चार्थिप्राप्तावेव चरुसप्तम्यर्थे वनयेते इति न प्राप्ते
कर्मणि ज्ञाने कविगुणविधाने अपि तु तस्यैव कर्मणो नैति त्रिके देवतापनये
प्रयोगविशेषश्चेद्व्यते भवतु मूर्तिव नेकवाक्यकल्पना प्रकृतादिका रावग
नवलादस्यापि न्यम्यत्वादिति तस्मात्तदेवेदं कर्म ननु कर्मणा तस्मात्तिसिद्धं
पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्मै विधि रभ्युदयवाक्यसाक्ये विधः पशुकामः

वा. नि. नि.

१२

स्मात्सोऽमावास्यामिश्रवत्साम पाकुर्याद्ये स्पविष्ठासा नग्नमे स निमते शक
पालं निर्वपेत् ॥ ये मध्यमास्तान्निष्कवे शिविविषयश्च ते चक्रे पेक्षो दिवा स्नाति
द्रा प्रपदात्रेदं चक्रमिति ॥ अत्र हि ज्ञात्वा वास्यामिष्टेति समाप्ते प्रागे प्रशुका मे
दि विधाने तेनात्र पूर्वस्मिन्मार्गेऽननु वृत्तेर्मा गोतर विदि शिति पुनः ॥ प
रोवरी यस्तु दिवत ॥ यथोद्गीयो पासनासमे प्यादित्यग्नतहि व ए रमस्र
त्वादिगुण विशिष्टोद्गीयो पासनतः परोवरी यस्तु गुण विशिष्टोद्गीयो पास
नाभिन्ना तद्धदिद मपीति ॥ परस्मात्परे च वरा वरीयानिति परोवरीयानु
द्गीयः परमात्मरूपसंपन्नः ॥ अत एव न तः परमात्महृदि मुद्राये भावयितु
माकरो सिवै म्गो ज्ञापयति ताका राशदेन परमात्मानं निर्दिशति ॥ संज्ञाते
तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ स्फुटतरे भेदावगमे संज्ञैकत्वं नाभेदसाधनमिति
प्रसंगात् ॥ अपि च अत्र दोषो न नयामेदमत्र यैतरे गम्या न पेक्षोऽसं

ते कृतं तु श्रुतिवाप्ततया वहिरेगं च पौकवे यतया सापेक्षं च ॥ तस्मादुर्वलं नाभेदसाधना
या लभिति ॥ व्याप्तेऽस्य संज्ञा सं ॥ अथासौ नामेति ॥ **मौली** बुद्धिरध्यासः ॥ यथा माणवके
निवृत्ता नामेव माणवक उद्धि व्यपदेशादौ सिंह उद्धि व्यपदेशादौ सिंहो माणवक
इति ॥ एवं प्रतिमायां वासुदेव उद्धिः नाम्निव जल उद्धिर्पय ॥ तयोर्मित्यहरे उद्धि
उद्धि व्यपदेशादिति ॥ अपवादोक्तविशेषणानि चोक्तानि ॥ ऐकार्येपि च शब्द
यस्य योगो दृश्यते यथा वैश्वदेव्या मिता ॥ विज्ञानमनंदं व्याख्यायं च पर्यायाण
मपि सह प्रयोगे यथा सिंधुः कसीपिकः कोकिलः इति विमर्शान्धवसायल
क्षेपं लंघयति ॥ **तत्रा**प्यतमेति सिद्धं तस्मात् **इदमुच्यते** ॥ व्याप्तेऽस्य प्रत्यनुबोधं
प्रत्यनुबोधकमेव समासोक्तोक्तः सर्ववैदव्यापीति किं गतो यमोक्तं सत्तदाप्या
दिगुणविशिष्टसमैतस्मै कामाद्यादिफलयोगात्सत्तेनाधिक्रियत इत्येता
यानुद्धाय पदेन विधीयते इति ॥ **उद्धि** व्यपदेशो नानापवप्रवर्धितसामभक्तिमे

चैतन्यविरचिते
महाभारत

२ मुक्ते लक्षणं यामपि चितिः ॥ ओ एपि वृत्तिर्लक्षणं वमवत्या तलक्षणं कामपि वैश्व
देवी पदमाभिहाय प्रवर्तते न तया व्यभिचारेः स्फुटतरः आभिहाय पदे हि स्वरूपेण मि
लाये वृत्तते वैश्वदेवी पदे तु तस्या मेव विभेदे विविश्रयाय ॥ एवं विज्ञानान्तरयो रपि
स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि ब्रह्मण्ये कर्मण्य न च व्याख्यातनुभयो रपि प्र
मिद्वयो च्चा द्विनायत्वा च शेषमतिरोहिताय ॥ सर्वभेद एव न्यत्रे मे ॥ एवं शरदस्य
सन्निहितप्रकारभेदप्रकारमर्थितार साक्षाच्छब्दोपस्थपितस्य च सन्निधानात् सा
खोतरगतस्य च नुक्ततया सन्निधानाभावात् न केचिदपि प्राणसंवादवाक्ये प्रा
णस्य वशिष्ठादिभिर्गुणैकपास्यत्वमपि तु ज्ञेयमेव सात्रेण तिष्ठतेः प्रहः
सिद्धांतु सत्यसन्निहितप्रकारमर्थितारः ॥ ननु साक्षात्तमात्रं सन्निहितं किं
तु च्छब्दाभिहितं नातरीयकतया प्राप्तदपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहितमेव ॥
यथा यस्याप्येवमयी जुहू भवतीत्यव्यभिचरितक्रतुसंबंधया जुहोः पस्यापितः

ॐ देवां तेषां तैर्न संकीर्णैरनन्तं करे वा संयच्छन्त्यादयो विस्तृततामादिभिः संकीर्णैरनन्तं न हि ब्रह्मणे ८
 कृते सत्तादुपास्य फलप्रत्यभिज्ञानात्तद्व्यभिचारिणः प्रकारमैदस्येहानुक्तस्यापि
 बुद्धौ सन्निधातात्प्रवृत्तिपरामर्शिनैवेकादशकामर्शेषु कृतशित्सिद्धं ॥ कोपीतकि
 ज्ञास्यमाणतेन तावदेवेकादशकामते परामर्शेषु तथाप्यमुपेत्यापि ब्रह्मस्य साय
 वताभाष्यकृतोक्तं ॥ तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने कोतमनेपि ब्राह्मण्यतेनेति ॥
 अतहातिशक्तिः ॥ केवलस्य हानिदितरसहितस्य चाश्रयतस्य कल्पना न चेत्तर्ह्यः
 श्रुतिकेहितमन्यत ॥ आनेदादयः प्रधानस्य ॥ गुणवदुपासनाविधानस्य
 वास्तवगुणारब्धात्तद्विवेकमिदमपि कथं ॥ यथैकस्यैव ब्रह्मणः संसृष्टा
 मत्वादयः सत्तादुपास्य गुणान संकीर्णैरेव मानेद्विज्ञाने तादृशेषु
 त्वनित्यत्वादिभिर्गुणैर्धर्मैर्लक्षणैर्वैकल्यादिरूप इति पूर्वप्रश्नः ॥ तादृशत
 त्वात्तत्त्वविधेयैर्वैकल्याधर्मैस्तथाश्रयैस्तथा व्यवस्यै व्यवस्ये
 विवर्तिष्यते ॥ वस्तुधर्मो हियावद्वस्तुव्यवर्तिष्यते नासावेकत्रोक्तो न्यत्र

मोकोनासातिशयं वक्तुं विधेयमुपक्रमयत्ततः॥ उपक्रमयत्तमप्यत्र पा
वदुणमिश्रिष्टवृत्तमिच्छेदितः सतावत्येवावतिष्ठते नाविति मपि गुणगोचरी
कर्तुमर्हति तस्य विधितेजसात्॥ विधेयव्यवस्थानात्॥ तस्मादानेद्विज्ञानाद्येव
सतत्त्वात्मतपो ज्ञायत्रवृत्तमप्येतत्तत्राहुता अपितु भ्यंते॥ संपद्यमाद्यस्योपास
नाप्रपन्नविधिविषयाप्याविध्यवतिष्ठते ननु पयावस्त्विति सिद्धं प्रियसिद्धिस्तदीनां त
पास्यत्वमाशेष्यन्यायोदर्शितः तस्य तु विषयः संपद्यमादिरक्तः मोदमात्रं मोदः प्र
मोदः प्रकृत्यो मोदः ताविमो परस्परपेक्षावुपचयापचयो॥ आध्यापनाप्रयोजनाभा
वात्॥ इदियेभ्यः परास्पर्या इति किमत्र सर्वेषामेव विधीनां परत्वं प्रतिपादयिष्यत आ
होस्वित् उपरवस्येव तत्प्रतिपादनाप्येव तदेव परत्वं प्रतिपादनेन तत्र प्रत्येकमर्थ्यादिपर
त्वं प्रतिपादनं आतः क्रयमाणतत्परत्वेव संभवति न तत्रादितिक्रमेण सर्वेषामे
व परत्वाव्यवसानं न्याय्यं॥ न च प्रयोजनभावादसंभवः सर्वेषामेव प्रत्येकं परत्वाभि

का. त्रि. त्रि.

धानस्याधानप्रयोजनत्वात्तत्तदाधानातां च प्रयोजनवत्त्वम् तेः तथा हि स्मृतिः ॥ २५ ॥
 मन्वंतं रागाहृतिषु तां द्रियचिंतकाः ॥ भौतिकास्तु शते पूर्वमेव सहस्रेत्याभिमानिकाः ॥
 वोक्षादशसहस्राणि तिष्ठन्ति विग्रहज्वराः ॥ पूर्णं शतं सहस्रं तु तिष्ठत्यव्यक्तचित्तकाः ॥ पु
 रुषं निगुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यत इति ॥ प्राग्भाष्ये कस्य वा न भेदस्याभ्युपेयत्वा
 त्प्रत्येकस्य कीदृशं परतः पराण्येता निवाक्यानां त्रिप्रास उच्यते ॥ इदियेभ्यः पराणि प्रादु
 षतावत्सहस्रं वक्तुं तत्प्रतिपादनं परः प्रताप्यते नाध्यानविधिः परः तदुच्यते ॥ तत्
 त्रयस्य त्रयस्य साक्षात्प्रयोजनवत्त्वद्वयपतेतत्प्रत्ययपरत्वे सत्त्वं च विद्योः
 परमपदज्ञानस्य निर्विकलानपि संसारकारणा विद्यो परमस्तत्त्वज्ञानोदयस्य विप्र
 र्कसोपशमलक्षणत्वेन तत्र तत्र दर्शनादर्थोदयपरत्वप्रत्ययस्य तु नदृष्टमस्ति प्रयोजनं
 न च दृष्टं संभवति ॥ अदृष्टकल्पना न्याय्या न च परमपुरुषाधिहेतुपरत्वं संभवत्य
 वातरपुराण्यतोचिता ॥ तस्माददृष्टप्रयोजनवत्त्वात्पुरुषपरत्वप्रतिपादनार्थं च

५

सहर्भ इति गम्यते ॥ किं चादरादप्यस्य मेव स्यादिति तत्रापि च परप्रतिषेधे मेति ॥ न त्वत्राधान
विधिना कृतं तत्त्वमुच्यते आध्यानायेत्यत आह आध्यानायेति ॥ आत्मशब्द आत्मन
धिगताय प्रतिपादनस्वभावत्वात्प्रमाणानां विशेषत आगमस्य उक्तशब्दोच्यस्य
चात्मनः स्वयं ॥ अतएव दुरधिगमत्वावधारणत्वं वस्तुनश्च दुरधिगमत्वात्तत्र के
दोनां वस्तुगमत्वात्तरत्वं मेवापीदिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः ॥ अतएव शब्दातिशय
इवाशब्दातिशयः न ज्ञात्यर्थेति यावत् ॥ किंच अतएव तदपेक्षिताभिधानादप्येवमेव
अपीदियत्वे तु स्वकूपेण विवक्षितेनापेक्षिते अतिराचक्षुः इत्याह सो ध्वनः पार
मातोतीति ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुक्तं ॥ अतिस्मृतौ हि लोकस्मृतिपरमेस्वर
नाधिष्ठिता परमेस्वरतिराग्यगमैर्कर्तृकोपलब्ध्या सेयमिह महामतसर्गमन
भिधायमायमितीति के स्मृतिरूपलभ्यमाना न तदेस्वरकर्तृप्रागुत्पत्तेरामे
कत्वावधारणे चेदं चायं तदेस्वरसंबन्धितप्रागमयतिपारमेस्वरस्य सर्गस्य

वी. वि. वि.
१६

हामता का शक्ति ॥ सच त है परी त्या ॥ अति हित सै वै न स विना रं त रा पे स पा ग्य त्व म
हि मे द ए ॥ अपि चै त स्मि नो त रे य के प्र वे स्मि न् च क र ए प्र डा प नि क र्त्त के व लो क स्य
वि कृ त द नु सा रा द प्ये त दे व वि द्या य ते ॥ अपि च ता भो ग मा न य दि त्वा द य म् व्य क
ता रः कृ त्वा कृ वि शेष व त्स पर मा त्म सु प्र दि द्वाः त तो प्य वो त रे म्बर ए व वि द्या य ते
मा त्म श क् प्र योग म् अपि दृ ष्ण त्वा द पर मा त्म भ ला पो य म्मि ति प्रा प्त उ च्य ते पर मा
त्म नो गृ ह्णी ति ॥ इ ह म ये त रे षु कृ त्वा प्र व र्णे षु ए त स्मा द्वा त्म नो ग्रा षः स क्त ३ त्वा
दि षु कृ त्वा त्म नो ई द ते ती दा ए द्वा र्क स त्वा त्म नो ग्रा षः स क्त ३ त्वा
चै त द्भि र्म हितं मु द्धे ता व त्म गी त्वा के व ल त्म नो ग्रा षः स क्त ३ त्वा
म्बर स्या त्म नो ग्रा षः त द स त्वा म नु प प त्ते नान्य त्वा य्वा त्म नो ग्रा षः स क्त ३ त्वा
ए न भि धा ने न लो क स द्वा भि धा ने म नु प प त्ति वी त् ॥ आ का श र वि द्या य व म्मि ति
वै द्य एः स द्वा य्वा व चित्ते जः क र्त्त व स द्वा भि धा ने न वि र द्ध ते ए त स्मा द्वा त्म न

ना प्राप्ते विधेयं सत्यते न चानग्नता संकल्पोऽन्यतः प्राप्ते येन स्यावके भवेन्त चानमन
मन्यतो प्राप्ते येन विधेयं सत्सूयेते त्याह स्वये चानग्नता संकल्पस्येति॥ अपि चैक
स्य कर्म एव कार्यं तेव सचिंतं तस्य बलवत्प्रमाणं वशादनुगति ते सति च
ने कार्यता वक्तव्यते॥ संकल्पे तु कर्मोत्तरे विधीयमाने नापेक्षे यदप्याह न चैव स
त्येकस्याचमनस्येति॥ अपि चोदरे बोधना साहचर्ये दृष्टिबोधने न न्यायेन चान
मनकोदने त्याह अपि च यदि किंचेति॥ तथा हि स्यादि मयी दस्या न सातु मशक्यता
न दृष्टि स्या घते॥ एवं मिहो हविर्ग्रापं परिधानं संभवात्तत्तदृष्टिरेव बोधत इति अनु
दृष्टिविधि साहचर्ये कर्मते॥ अपि च त्वेव यद्यपि दृष्ट्या भवहारयोस्तुल्यतया पितृ
पि. साहचर्ये नोत दीयकतया साक्षात् बोधना क्रियमाने पलभ्यते अ भवहारस्तुल्य
ह रणीयः कर्पचि यो ग्यता मात्रेणेति विशेषः किंच भूदोगा नावा जसने पिना च म
ने प्राप्य एवा मतीति वृत्तिमाना परे स एव यत्रापि विधि विभक्तिस्तत्रापि जज्ञि लयवाग्म

१८
गो. वि. वि.

बहुधा धितव्यं धितव्यं स विवक्षितं प्रत्युत इति त्वया सार्थत्वात्समिधो यजतीत्यादिवर्धित्वेनेत्या
हमपि वाचां मन्ताति शेषमतिरिक्ताये ॥ समाज एव वा भेदात् ॥ इत्याभ्यासाधिक्यं
एत्यायेन पूर्वपक्षः ॥ ४० ॥ यो विध्यविध्योरेकशाखागस्तपोरगस्त्याएव विशेषतया क
स्य कोनुवा इति विमिश्रया भावाद्वा तदापना प्रवृत्त प्रवर्त्तना रूपस्य च विध्यित
स्य स्वरसमिधो ह भयत्रोपासना भेदः ॥ तच्च गुणं तद्विधानोपेक्षया नुवा ५३ भ
त्रापि गुणं तद्विधानोपेक्षया विमिश्रमना हत भावात्समाजगुणं न विधानप्रसंगा
त् ॥ तस्मात्समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादुपासना भेद इति प्राप्त उच्यते ॥ न एकमेव
केतेन प्रत्यभिज्ञात् ॥ न चागस्त्याएव विशेषतया पत्रभावात्सो गुणमस्य कर्मणो
धायेतेतत्र तस्य प्रधानस्य विध्यित इति तत्र तदनुवादेन कतिपयगुणविध्यः पया
पत्रे ७३ त्रयस्य पत्रा काहासिकोऽप्यपशात्रो कपाशकधानुसुनापीणि कपासिकपदा
तिप्रचयः तत्रास्मिन्नात्रेति गम्यते ननु कतिपयगुणं वा ज्ञेयं दासिभाजितं रमात्मेत

नि स्थाप्यते ॥ कीर्तार्थे एकमानुशेन सुपसंहारवर्णनात् पुनः संदिग्धार्थे नो एकमेवोपसंहारे
 वर्णनायः ॥ अपि च संपत्तौ फलकल्पनाय ॥ न च सामान्यमात्रे ज्ञाते विशेषज्ञानसं
 भवः न खल्वशङ्कते ज्ञाते शिंशपादयः तद्विशेषज्ञातमवति न देवमवधा न ए
 दि सर्वमनात्मायत्वे स्यादनुपपन्नमिति शङ्काया वा न स्यात्तत्मायत्वं मेवेति
 सिद्धं ॥ अत्र च पूर्वस्मिन् पूर्वपक्षे हि रण्यगर्भो वा सना सिद्धाते तु ब्रह्म भावनेति ॥
 कोप्यारब्धनादपूर्वं ॥ विषयमाह छंदो गावाजसनेयिनश्चेत्तज्जनं प्राणवं
 जनः प्राणः प्राणमनगं कुर्वतः ॥ अनग्नताचितनमिति मन्ते इति मन
 नेतव्यमनपर्यंतमिति चित्तनमुक्तं ॥ संशयमाह तु किमिति ॥ खुरुरवमात्रेण पात
 तउभयविधानपक्षगृहीत्वा मध्यमं पक्षमात्रवते पक्षी ॥ आपवाचमनमेवेति ॥
 ॥ यद्येवमनगता संकोर्तनस्य किंप्रयोजनमित्यत आह तस्यैव तु सुत्यं किं
 ति ॥ अथ मन्त्रसंधिः ॥ यद्यपि स्मार्तं प्रापत्यार्थमात्रमनविधानमस्ति तप्यपि

येहापिनै नवविहितानां गुणानामितरक्रान्तिरनर्थाकारप्रत्यभिज्ञानद्वयार्थत्वात्॥ अतः
वा अस्मिन्नित्यानुवादेन ननु वादानामवश्यं सर्वत्र प्रयोजनवत्त्वं ननु वादमात्रं स्यात्
पितृवत्तत्रोपलब्धेः तस्मात्तदेव हृदय एवेति उपासनं तदुक्तं सोऽपि संसारवीदितिसिद्धं॥ सं
बंधादेव सत्यत्रापि॥ यद्येकस्यापि शाखा योनौ तेन प्रत्यभिज्ञानादुपासनं सत्यं तत्र
विहितानां धर्माणां संकरसत्ता सति सत्यस्यैकस्याभेदात् संतुल्यं पवर्त्तिन उपनि
षदेऽपि संकरप्रसंगस्येति च प्रकृतपरा मर्शित्या तदा सत्यस्य च प्रधान
स्य प्रकृतत्वात् अर्थादेवमित्यस्य विशेषणतयोपसर्जनं तेनाप्रस्तुतत्वात् प्रकृत
तस्य च सत्यस्याभेदात्॥ एवं वदुः संकर इति प्राप्त उच्यते॥ न वा विशेषात्॥ स
त्यं यत्र स्वरूपमात्रं संबन्धो धर्माणां अयं तत्रैवं स्वरूपस्य सर्वप्रत्यभिज्ञायमा
नत्वा जन्मात्रं संबन्धित्वं धर्माणां यत्र तु सविशेषतया प्रधानमवगम्यते॥ तत्र
सविशेषणस्यैव तस्य धर्माभिः संबन्धो न निर्विशेषणस्य तात्पर्यविशेषणस्य

२. वि. वि.

ग

हितम् ॥ नहि रं डिनं पुरुषमानयेत्युक्ते रं डरहितः कमेडलुमा न्याजानीयते ॥ तस्मा
दधि देवं सत्यस्योपनिषदुक्तानतस्त्वेवाध्यात्मं भवितुमर्हति ॥ यथा चार्पणं गच्छते
तुम नं विहितं नतिष्ठते भवति तस्मान्नोपनिषदः संकरः किंतु व्यवस्थितिः ॥
तदिदमुक्तं स्वरूपानपायादिति ॥ दर्शयति च ॥ अतः देशदप्येवमेव तत्वेहिना
तिदेशः स्यादिति ॥ संभूतिषु व्यास्पृशति ॥ ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या संभूतानि ब्रह्मा
ग्रे ज्येष्ठं दिवर्षते तान ॥ ब्रह्मभूतानां प्रथमं तु ब्रह्मे तेनाहति ब्रह्मण स्पृष्टं तु वः
ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्म ज्येष्ठा ॥ ब्रह्मे आस्य पयपिता सुशोडल्यादिविद्या स्वीय
तन्मे दपरिग्रहेणाध्यात्मिकायतनत्वं संभूत्यादीनां तु गुणानां जाधिदे
विकृतमित्यापत्तन मेदः प्रतिभाति तथापि जायान्दिव इत्यादिना संदर्भ
णाधिदेविक विभक्ति प्रत्यग्भूतानां न्यो उश कलाया सुच विद्या स्वीयतना
अवणा तज्जततो ब्रह्माश्रयतपा साम्येन प्रत्यग्भूतानां संभवात् संभूत्यादी

नांशोडित्वादि विद्यासुषोडशकलादिविद्यासुषोडशकलादिति पूर्वप्रश्ने ॥ किं वा तत्सुमित्रः स
मानगुणश्रवणं प्रत्यक्षं स्यादिति सायणादौ चामरुर्वा नपितत्राश्रयान्तरगुणान्तरा
रयति नति हसंभत्तादिगुणकत्रसमिविद्यायां शोडित्वादि विद्यागतगुणश्रवण
~~विद्यागतगुणश्रवणं प्रत्यक्षं स्यादिति सायणादौ चामरुर्वा नपितत्राश्रयान्तरगुणान्तरा~~
विकी विभक्तिः शोडित्वादि विद्यायां श्रयते तस्यास्तत्प्रकरणधीतत्वात्तावन्मात्रगुहा
प्यते नैतावन्मात्रेण संभत्तादीननुकृष्टमहति ॥ तत्रैतत्प्रत्यक्षमिदानीमावादिषुते ॥
ब्रह्माश्रयत्वेन तु प्रत्यक्षमिदानीमसमर्थनवति प्रसक्तं भवसीनामेकप्रसंगतः ॥
तदिदं मुक्तं संभत्तादियन्तु शोडित्वादिवाक्योच्यते अतितस्मात्संभत्तिश्च द्रव्या
सिद्धिरिति संभत्ति द्रव्याप्यपि चतः प्रत्यक्षमिदानीमावादिषुते शोडित्वादि विद्यासुषो
संक्षिप्त इति सिद्धं ॥ उक्तं विद्यायां निवर्तते तदेवामनामानात् ॥ उक्तं यत्तत्
उभेयत्राप्यविशिष्टं ॥ न च विदुषो यस्तस्येति न सामानाधिकारसंभवः ॥ अतः

वी. त्रि. त्रि.

२९

त

स्यात्मेति आत्मशब्दस्य स्वरूपपदवचनत्वात् ॥ यत्तु स्य स्वरूपं यत्तमानस्वरूपं च चे
तनत्वादिदं दर्शयति सामानाधिकरण्यं संभवः ॥ तस्मात्पुरुषयज्ञत्वाविशेषात्तद्वदण
वृत्त्यत्वादि सामान्याच्चेन्न विद्याध्यवसानेऽभयत्रोभयपक्षेऽप्यसंहरइति प्राप्तं
वैप्रास उच्यते ॥ यदयं ताडिनां पैमिनां च पुरुषमज्ञं संपादने तदा मुख्यश्चैत्रधा
व्यवस्थितस्य स्वरूपनत्रयसंपादनमक्रियशिवादीनां च दीक्षादिभावसंपादने
नैवेतैति रीयाणां तेषां न तावत्पुरुषे यज्ञसंप्रतिः ॥ न स्यात्मा यज्ञमान इत्यत्रा
यमात्मशब्दः स्वरूपवचनः ॥ न हि यज्ञस्वरूपं यज्ञमानो भवति कर्तृकर्मणि
रभेदभावाच्चेतनाचेतनयोश्चैकानुपपत्तेः यज्ञकर्मण्युच्चाचेतनत्वायज्ञ
मानस्य चेतनत्वात् आत्मतत्त्वे चेतनस्य यज्ञमानत्वे च वित्वैर्द्वयोपपद्यते ॥ त
थाचापमर्थः ॥ एवं विदुषः पुरुषस्य यः संबन्धो यज्ञः तस्य संबन्धितया यज्ञमानज्ञा
त्मा तया चात्मनो यज्ञमानत्वं च विदुः संबन्धिता च यज्ञस्य मुख्ये स्यात्तामिरयात्मना

५५ स्वरूपवाचिते विदुषो यस्तस्मिन् च यजमानो यस्तस्वरूपमिति च गौणोऽस्मात् ॥ न च
सत्पंगतौ तदुक्तं ॥ तस्मात्पुनश्च यजता तैत्तिरीयेनास्मात् तज्जाता वनसाम्प न च पत्नी
यजमानवेदे वेद्यादिसंवादने तैत्तिरीयाणां भवतोऽङ्गितोऽङ्गितो नो वा विद्यते ॥ स वन
संपत्तिरप्येषां विलक्षणैव तस्माद्भूये वैलक्षण्ये सति न किंचिन्नात्र सा लक्षण्यदि
ये कृतमुचितमिति प्रसंगः ॥ अपि च तस्यैव विदुष इति ॥ अनुवादः श्रुतौ सत्प
मने काये विधाने वाक्यभेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः ॥ अपि चेयं पैगितोऽङ्गितो च
पुरुषपदविध्या फलंतरपुत्रात्वं प्राप्तीयते तैत्तिरीयाणां तु एवं विदुष इति प्र
वणत्वात् कृपामप्यात्तत्फलत्वं श्रुतेऽप्यत्र तत्र ॥ न च स्वतंत्रपदत्रयेरेव
मुचितमिति तत्रापि च स सन्यासा मात्मविद्यामिति ॥ उपसंहार इति तस्मादिति ॥ वे
धाप्यर्थभेदात् ॥ विचारविषयं दर्शयति ॥ तस्मात्पर्वणिकानामिति ॥ अप्यर्थानि
उपनिषत्परं भेदे तत्रैव तस्मान्नितानि च प्रवर्ग्य निवर्तयितुं समानानि ॥ सं

शयमाह किमिति ॥ प्रवृत्तं गृह्णाति ॥ ३ ॥ संसार एव विद्या स्थिति ॥ सफल हि सर्वा वि
 द्या ज्ञाता तासां तस्य निधो मंत्राः कर्मणि च समाज्ञातानि फलवत्सन्निधावकलं तदं
 गमिति न्यायाद्विद्यांगभावेन विज्ञाप्यते चेदवति ॥ न त्वेवामिति ॥ न च त्रयमिति नि
 गवाक्षप्रकरणस्यानसमाख्यानां न संति विनियोजकानि प्रमाणानि ॥ न हि यथा
 दर्शपूर्णमासाधारभ्यस्रमिदादयः समाज्ञाताः तथा कोचिद्विद्याधारभ्य मंत्रवो
 कर्मणि वा समाज्ञातानि न वा सति सामान्यसंबंधे सन्निधानमात्रात्तदर्थं सं
 भवः ॥ न च कृतस्वो गपरिपूर्णा विद्या एतानां कोदितुमर्हति येन प्रकरणेन वि
 तसामान्यसंबंधानां सन्निधिर्विशेषसंबंधाय प्रभवेदित्यर्थः ॥ समाधत्ते वा ठं
 अनुपलभमानां श्रुतिमानां मभूत्फलवतीनां विद्यानां परिपूर्णा गाना
 माकांक्षा मत्राणां तु स्वाध्यायविध्यापादितपुरुषार्थभावानां कर्मणो न प्रवृत्त्या
 दीनां स्वविद्यापादितपुरुषार्थभावानां उपरिभाषितमाकांक्षा तासां निधा

नारद उवाच ॥ तत्रापि च विद्यानां कलवत्वात्तादृशं
मफलात्तानां मंत्राणां कर्मणां च ॥ न च प्रवर्ज्यादीनां पिंडपितृयज्ञावत्स्वर्गः कल्पनास्यदं
लेवत्संनिधानेन तदवरोधात् ॥ अनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यादिति ॥ इदं खलु
निवृत्ताकांक्षाया विद्यायाः सन्निधानेऽकृतं ज्ञानाकांक्षाया साकांक्षस्यपि संबन्धुम
सामर्थ्यात् ॥ तस्या अपि आकांक्षा मुत्यापयते ॥ उत्थाप्य चेकवाक्यतामुपैति ॥ अ
समर्थस्य चोपकारत्वा नुपपत्तेः ॥ प्रकरणेन प्रति उपकारसामर्थ्यमात्मनः क
ल्पयात न च सत्यपि सामर्थ्ये तत्र आपा विनिपुक्तं सद्गतामुपगंतुमर्हतीत्य
नयापदेपर्यासन्निधिः श्रुतिमर्थोपलब्धकल्पयति ॥ आदिप्रति ॥ ननु नैषां
मंत्राणाम्भिति ॥ प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनेन हि मंत्राणामुपयोगो वरीते
विशिष्टस्तु वाक्यार्थ इत्यत्र न च विद्यासंबन्धे कंच नार्थमनेषु प्रतीतः ॥ यद्य
पि च प्रवर्ज्या न कंचिदाश्रयते तथापि वाक्यसंयोगेन क्रतुसंबन्धे प्रति

वा. त्रि. त्रि.
२३

पद्यते उरस्तादुपसदां प्रवर्ज्य ए प्रचरंतीति ॥ उपसदां न ह वदव्यभिचरितक्रतुसंबं
धत्वात् ॥ यद्यपि ज्योतिषो म विहतावपिसंतुपसदः तथापि तत्रानुमानिको ज्योतिषो म
तु प्रत्यक्षा विहितान्तेन शीघ्रप्रवृत्तिता ज्योतिषो मागतैव वाक्येनावगम्यते ॥ अपि
च प्रकृतौ विहितस्य प्रवर्गस्य चेदेकेनेष सधत्तद्विहतावपि प्राप्तिः प्रकृतौ वाऽ
द्विकृते वा तद्विहितस्याप्यज्योतिषो म एव विधानमुपसदा सह पुक्तं ॥ तदेतदाह
कथं च प्रवर्ग्यादीनां तिस्रिनिधानादप्यविप्रकषणं वाक्यं बलीय इति भावः ॥
समाधत्ते नैष दोषः ॥ सामर्थ्यात् वदिति यथा गुणयेत्वा जुष्टं निर्वपामिती मंत्रेऽ गुण
येति विपामिपदे परं कर्म समवेतार्थप्रकाशकेशिषानां तु पदानां तदेकवाक्यतया
यथा कथं चिद्वाख्या नमिहापि हृदयपदस्योपात्तनायां समवेतार्थत्वात्तदनुसा
रेण तदेकवाक्यतापन्नानि पदानां रागाणां गुणालेक्षणया वा वृत्त्या कथं चिन्नेपा
नीति ॥ ना समवेतार्थता मंत्राणां न च मंत्रविनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येना

संतादृष्टं कल्पन इत्याह २५५० पासनेष्विति ॥ यद्यपि वाक्येन बलीयसासन्निधिर्दु
र्वलो बाधते तप्यपि विरोधे सति न चेहस्ति विरोधः वाक्येन विनिर्मुक्तस्यापि ज्ञे
तिष्ठो मे प्रवर्ग्य ससन्निधि नाविद्यापामपि विनिर्मुक्तसंभवात् ॥ यद्यपि ज्ञानवर्चस
काशे बृहस्पतिः सवेन यजेतेति ब्रह्मवर्चसफलो विरुहस्पतिः सवेन वाजपेय
त्वेन चोप्यते वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिः सवेन यजेतेति अत्र हि सा समान क
र्तृकत्वमवगम्यते धातुसंबंधे प्रत्ययविधानात् धातुर्धत्तसंबंधश्च ॥ क
पेव समानः कर्त्तृकः स्यात् ॥ यद्येकः प्रयोगो भवेत् प्रयोगविष्टं हि कर्त्तृत्वं तच्च
प्रयोगभेदे कथं मे कृतस्मात् समान कर्त्तृकत्वादेकप्रयोगत्वे वाजपेय बृह
स्पतिः सवेन यजेतेति धातुर्धत्तसंबंधश्च ॥ न च गुणप्रधानभावसंज्ञेनैकप्रयो
गता संबन्धश्चात्रापि च वाजपेयस्य प्रकर्त्तृत्वसामानात्वात् वाजपेयः
प्रधानसंबन्धे बृहस्पतिः सवः ॥ न च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टासोमेन यजेतेत्य

वा. त्रि. त्रि.

२४

त्रांगप्रधानभावप्रसंगः॥ न ह्येतद्वचनेन सचिद्वशीरर्णमासस्य सोमस्य वा
प्रकरणे समाप्ता तं तथा च द्वयोः साधिका रतया गृह्यमाणविशेषतया गुणप्रधान
नभावप्रतिबिनिगमनाभावेनाद्युष्टानमात्रविवक्षया लोकोक्त्या न संसृज्य
न कर्तृत्वमित्यदोषः॥ यदि तु कस्योचित्त्वारवाप्य आरभ्याधीतदशीरर्ण
मासाभ्यामिह तितथाप्यनारभ्याधीतस्यैवारभ्याधीतस्य तथा भिन्नज्ञान
मिति पुक्तं तथा सति ह्येव विदुष्यधिकारतया प्रतीतं समप्रधानत्वं
मत्पुक्तं भवेदितरया तु गुणप्रधानभावेन तत्ता गोभवेत्॥ तस्मात्क
लाप्येवं संयोग इति सद्धं॥ सिद्धं तमुपक्रमते॥ एवं प्रोक्तं इति॥ इदमप्र
विध्येत्येवं मंत्रः स्वरसतः तावदाभिचारिकवर्मसमवेतं सकलैरेव प्र
दत्तं माभुदधन उपलभ्यते तदस्मात्प्रधानसमर्थं लक्षणं लिङ्गं वा क
प्रकरणं भागं कमादलीयोऽभ्यासपि बलवात्कर्मगुणः क्रमान्तरमाह

नेन सन्निधि मयो ह्यभिचारिक कर्म शेषत्वमेवापद्यते यद्यपि चोपासनासु हृदयमा
त्रस्य समवेतार्पत्वे तथापि तद्विशेषं सर्वेषामेव पदानां न समवेतार्पत्वे ॥ आभिचारि
के तु कर्मणि सर्वेषामर्थसमवाय इति किमेकपदसमवेतार्पिता करिष्यति ॥
न च सन्निधुपगृहीता सा तात्पर्यानां सुमंत्रमवस्थापयतीति पुनः ॥ हृदय
पदस्याभिचारपिसमवेतार्पत्वे तरेपदैकवाक्यतापन्नस्य वाक्यप्रमाला सहित
स्याभिचारिकात्कर्मणः सन्निधिना चालयितुं मूला कृत्वात् ॥ एवं देवसवितः
मस्तु वयं तदुत्पादे रपि पतु प्रकृतवर्गलिंगस्य प्रतागत्वे सिद्धे ज्ञान्यो विद्या सं
निधिः किं करिष्यति ॥ एवमनेषामपि चेतोऽय एवमादीनां केषांचिद्विहितेन के
षांचित्त्वा केषांचित्प्रमाणतरेण प्रकृतरे नेति ॥ कस्मात्तुतः सन्निधिलि
गादिभिर्न ध्यत इत्यत आह दुर्वेलो हि सन्निधिरिति ॥ प्रपद्यते तत्र गतोऽयं स्म
र्यते ॥ तत्र आति लिंगयोः समवाये समानविषयत्वं लक्षणे विरोधे किं वली

तः

तिमात्रात्प्रतीयेते इति श्रौते सोऽयं श्रुतिः सामान्यावगते विनियोगः पदंतरवशाद्विशेषे
वस्मात्प्रते सोऽयं विशेष एव विशेष्यभावलक्षणः संबन्धो वाक्यगोचरः ॥ शेषशेषीभा
वस्तु श्रौतः ॥ तस्माद्वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य श्रौतः शेषशेषीभावो लिंगेन विकृत्या
इति श्रुतिलिंगविशेषे किं लिंगानुगुणेन गार्हपत्यमिति द्वितीया श्रुतिः सप्तम्य
र्थव्याख्यायतां गार्हपत्यसमर्पितेऽं दुः उपस्ये पशति ॥ अहो भिषुत्पुनः गुणतया
लिंगं व्याख्यायतां मभवाति हि स्वाचितायां क्रियायां गार्हपत्यं इती दुः इदं ते हे चर्य
वचनत्वादिति किं तावत्प्राप्तं श्रुते लिंगं बलीयसीति नेरबलपय्यत्रा समर्थं तद्य
तिसहस्रेण पितृनि योक्तुं शक्यते यथाग्निना सिंवेदं मे सादते इति ॥ तस्मा
त्सामर्थ्यं पुराधा यस्मिन् श्रुतिप्रोक्तं व्यतच्छास्या रुचः प्रमाणं ततः शब्दतश्च
इति प्रतीयेते तथा हि विदितं पदतदर्थः ॥ कदाचनेत्यचः स्पष्टमिदं मन्त्रं इति
शब्दो ज्ञेयः त्यतः तस्माद्वाक्यदहनस्येव दहनस्य सलिलदहने विनियोगो गार्हप

ना. त्रि. त्रि.
२६

ते किं न योगे अत्र ॥ न च कृत्य नुरो धातु जघन्या मा स्यादवृत्तिं सामर्थ्यं कल्पनेति संप्रतं ॥
सामर्थ्यं स्य पूर्वभाविता तदनुरोधेनैव कृतिव्यवस्थापनात् ॥ तस्मादेतद्वैद एव गार्हप
त्यसमीप ३ पस्यातव्य इति प्राप्तमेवं प्राप्तेऽभिधीयते लिङ्गज्ञानेन पुरोधापनं कृते वि
नियोक्तं कृतिज्ञानेन पुरोधापनं लिङ्गं तु विनियोजकं यदि हि सामर्थ्यं भवगम्यं कृ
ते विनियोगस्य बंधारोपेन प्रमाती ततः कृते विनियोगं प्रतिलिङ्गज्ञानोपेक्षया तदु
र्बलत्वं भवेत् ॥ न चेतदस्मिन् कृतिर्हि विनियोगाय सामर्थ्यं प्रपद्यते नापेक्षते साम
र्थ्यं विज्ञानं ॥ अवगते तु ततो विनियोगेनासामर्थ्यं स्य स इति तन्निर्वाहयसा
मर्थ्यं कल्पते तच्छ्रुतिविनियोगात् पूर्वमस्मिन् सामर्थ्यं न तु पूर्वमवगम्यते विनि
योगे तु सिद्धे तदनुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयत इति ॥ कृतिविनियोगात्पदा
वीना सामर्थ्यं प्रतीतिः तदनुरोधेनावस्थापनीया लिङ्गं तु न स्वतो विनियोजक
मपि तु विनियोजकं कल्पयित्वा कृतिं तपहि सरसतो लिङ्गादनेनैव ३ पस्यातव्य

प्रेतवतः

इति न प्रतीयते किं विदुर्गिंदु इति तस्मिन् प्रकरणे नानासाध्याः सामान्यतः प्रकरणे
द्वितैरुपर्युक्तं तदनुपपत्त्या विनियोगकल्पनायाः अपि श्रौताद्विनियोगकल्प
नीयस्य विनियोगस्यार्थविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचितं न तु तदर्थं विनियोगः
न हि श्रुतमनुपपन्नं शक्यं प्रमाणं तदेष नीते नार्थो नोपपादयितुं न हि त्रयोत्रासि
एकैकौ दुर्गन्धाविति वा न प्रमाणं तदेष स्यापि तेन माठरेणोपपादयति ॥ ३५ ॥
दयितो वा न नोपहसंति शब्दाः ॥ माठरश्चेति श्रावयंतं मनुमन्त्रे तस्माच्छ्रुतार्थस्य
मुत्पन्नानुपपत्तिः श्रुते नैवार्थं तदेषोपपादनीयानार्थांतरमात्रेण प्रमाणं तदेष नी
तेनेति लोकसिद्धं न च लोकसिद्धस्य विनियोगानुयोगोपपत्तेश्चार्थज्ञानोपायभेद
लोकविरोधात् तस्माद्विनियोजिकाश्रुतिः कल्पनीया ॥ तथा च यावद्विगतो विनियोजिको
तिं कल्पयितुं प्रकृतं व्यापारस्तावत्प्रत्यक्षं कृत्वा गतिपक्षे विनियोगः सिद्ध इति नि
वृत्ताकाक्षं प्रकरणमिति कस्मानुपपत्त्या लिंगं विनियोजिकाश्रुतिमुपकल्पयेन्न त्रस

वा. जि. जि.

२६

मास्तानस्यप्रत्यक्षैवविनियोगः क्रतोपपदितत्वात्॥ यथाहुः॥ यावदज्ञानसंदिग्धं
ज्ञेयं तावत्प्रमितस्यते॥ प्रमिते तु प्रमादृष्टं प्रमोक्तं संविहन्त्यत इति॥ तस्मात्प्रतीत
श्रुतिविनियोगेपपत्त्यै मंत्रस्य सामर्थ्येन तदनुगुणत्वेन नीयमानं प्रथमं वृत्तिम्
जहद्व्युत्पत्त्यापि नेयमिति सिद्धं॥ लिङ्गवाक्ये विहविरोधः॥ यथास्ये नंते
सदनं ह्येति धृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामितस्मिन्सीदमृते प्रतिष्ठाव्रीही
ह्यमेध सुमनस्यमान इति किमयं कल्प एव मंत्रः सदनकरणे पुनोडाशासा
दने च प्रयोक्तव्य उत कल्पयाम्यंत उ पस्तरणे तस्मिन्सीदेत्येवमादिस्तु पुनो
डाशासदन इति यदि वा कंबलीयः ततः कस्मै मंत्र उभयत्र सुशेवं कल्पयामि
त्येतपेक्षो हितस्मिन्सीदित्यादिः पूर्वैरेव वाक्यतामुपेतियत्कल्पयामितस्मिन्
सीदेति॥ अपलिङ्गवलीयस्ततः कल्पयाम्यंतः सदनकरणे तत्प्रकाशने
हितसमर्थं तस्मिन्सीदेति पुनोडाशासादने तत्र हितसमर्थमिति किं ताव

त्वाप्तं लिङ्गाद्यं बलीय इति उभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति ॥ इह हि यत्र तत्पद
समभिव्याहारेण विभज्यमानसाकांक्षत्वादेकवाक्यतायां सिद्धायां तदनुशेषे
न पश्चात्तदभिधानसामर्थ्यकल्पनीयं यथा देवस्य त्वेति मंत्रेऽग्नये निर्व
णमिति पदयोः समवेतार्थत्वेन तदेकवाक्यतायापदोतराणां तत्परत्वेन तत्र
सामर्थ्यकल्पना तदेवंप्रतीते कवाक्यतानि कीहाय तदनुगुणतया सामर्थ्य
त्वात् संनतध्यापादयितुमर्हति अपि तु विनियोजिकांश्रुतिं कल्पयत्तदनुगुण
मेव कल्पयेत् ॥ तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो बलीयस्य तदनन्तरं च पुनराश
सादने च कृत्स्न एव मंत्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते ॥ भवेदेतदे
वंप्रति एकवाक्यता वगमदूर्वसामर्थ्यव्यपारणमपि त्वन्यत् तसाम
र्थ्यानां पदानां प्रसिद्धपठितानां सामर्थ्यवशेन प्रयोक्तव्येनैकत्वेन एकवाक्य
त्वावधारणं यावति पदानि प्रधानमेकमर्थमवगमयितुं समर्थानि विभागे

ना. त्रि. त्रि.
२८

साकांक्षाणि तान्येकं वाक्यं ॥ अत्र च ये यश्चार्थो मंत्रेषु प्रकारप्रमाणः प्रधानं सदनकरण
पुरोडाशासादने चानुष्ठेपतपाप्रधाने तपोऽसादनकरणं कल्पयाम्यंतो मंत्रः स
मर्थः प्रकारपितुं ॥ पुरोडाशासादनं च तस्मिन्सीदेत्यादिः ततश्च यावदेकवाक्यताव
शेन सामर्थ्यमनुनीयते तावत्प्राप्तं सामर्थ्यमेकैकस्मिन् विभागस्य एकैकस्मिन्नर्थे
विनियोजिकां कृतिं कल्पयति ॥ तथा च कल्पे वैकैकस्मिन् भागस्य वैकैकत्र विनि
येगे सति प्रकरणपाठोऽप्यत्रौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां कृतिमप
रं कल्पयितुं महतीत्येकवाक्यतावद्विरुद्धं तन्नाप्यभासी भवति लिङ्गेन बाध
नारपत्रतु विरोधकं लिङ्गं नास्ति ततस्मै वेतार्थे काद्वित्रिपदेकवाक्यताप
दोतराणामपि सामर्थ्यकल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वं ॥ यथा त्रै
वस्येनेत इत्यादितस्माद्वैकालिङ्गं बलीय इति सिद्धं ॥ वाक्यप्रकरणयोर्विरो
धोदाहरणं ॥ अत्र च पदानां परस्परप्रेक्षा वशात् कस्मिन् दिशि एव एकस्मिन्नर्थे

पर्यवसितानां वाक्यत्वे ॥ लब्धे वाक्यभावानां पुनः कार्यतरापेक्षावशेन वाक्यान्तरेण सं
बन्धः प्रकरणे कर्तव्यायाः खलु फलभावनायाः लब्धावश्यकत्वात् प्रादुर्भावात्
कौतव्यताकोट्यावचनेन प्रकरणमात्रेण च दत्तेषु ह्यः ॥ यथादेशपूर्वमाभा
स्वर्गकामोपजतेति एतद्विवचनेन प्रकरणं तदेतस्मिन् स्वपदगणेन किं यत्
पर्यपर्यवसिते करणे प्रकारलक्षणकार्यतरापेक्षायां सम्बन्धो यजते
त्यादिवाक्यान्तरसंबन्धः समि ॥ सादिभावना हि स्वविध्युपहिताः पुनरेति मा
त्रमपेक्षमाणविश्वजिन्पायेन वानुषंगतो वाच्यवादतो वाक्यलक्षणाप्रति
तितानेपतानि वाक्यानि स्वकार्यापेक्षाति तदपेक्षितकरणे प्रकारलक्षणका
र्यमासाद्य निर्वृत्तवन्ति न च किं रपति न प्रधानभावेनासौ यमनयेनैषां
दग्धरयवत्सप्रयोगः तदेवं लक्षणयोर्वाक्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं स्व

कवाकनिगदः॥ तत्रहि पौर्णमासी देवताः अमास्या देवताः समान्नाताः॥ ताश्च नमिष्यत्
 कवाक्यं तं गुरुमंहितां तिलिङ्गेन पौर्णमासीयागादिद्राग्नीशब्द उक्तव्योऽत्र मावास्यायां
 च समवेतार्पित्वा त्रयोक्तव्यो अये दानीं संदिह्यते किं यदिद्राग्नीपदेकवाक्यतपात्र
 तापते अविद्ये तां महोज्यायेऽक्रतामिति तत्रोक्तव्यं उतेंद्राग्नीशब्दाभास
 हाक्रष्टव्यमिति तत्र यदि मकरं वलीयः तदा प्रणीत देवता कोपिशेषः प्रयोक्त
 व्योऽय वाक्यं ततोपत्रे देवताशब्दः तत्रैव प्रयोक्तव्यः॥ किं तावत्प्राप्तमपनीत देवता
 कोपिशेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणे स्वैकं ग संबंध प्रतिपादकत्वात् फलवत्ता हि
 भावना प्रधानेति कर्तव्यता त्वमापादयति तदुपजीवनेन कृत्यादीनां विशेष
 संबंधापादकत्वात्॥ अतः प्रधानभावना वचन लक्षणं प्रकरणं विनोपेतं
 उपजीवि वाक्यं बाध्यत इति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते॥ भवेदेतद्व्यतिरेकविनियोग
 स्वरूपसामर्थ्यमनपेक्षप्रकरणं विनियोजयेत्॥ अपितु विनियोगयत एव

ततः प्रकरणं विनियोजकं ॥ यथासमिदादेसादिह प्रकरणं द्वा मस्य शी प्रवृत्तत्वं

ते ॥ अन्यथा पपाय नुमंत्रणं मंत्रसंछदशोपसत्ताया अने कर्षः स्यात्तदुपलोकनं नायं च
यद्यदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तदलवद्धि प्रवृत्तं तु दुर्बलं ॥ तत्र पदितं दुपं क्रत्यालिं गे न वा
के न वा त्वम विनियुक्तं ॥ ततः प्रकरणं मंत्रा उक्तव्यते ॥ परिशिष्टे मन्त्र प्रकरणे स्पे
तिकर्तव्यता प्रेक्षा पर्यते ॥ अथ त्वमस्य शीघ्रं प्रवृत्तं क्रत्यादिना स्मिते सुच्यते प्रक
रणे हि स्वार्थि प्रणं नां वाक्यानामुपकारा यो प्रकारका को हो मात्रदृष्टते वागे तु पदा
नो प्रत्यक्ष संबंधः ततः असहप्रस्थितयो की म प्रकरणे के पी वत्यकरणे न एक वा
सता तावच्छेदना भिधान सामर्थ्य ॥ यावदितरत्र वा के न सामर्थ्यता वदत्र सामर्थ्य
न क्रतिर्वा वदितरत्र सामर्थ्य न क्रतिस्मा वादह क्रत्या विनियोग सावता न विधिना
या मा को दा यां क्रत्या नु माने वा का सहिते प्रकरणे नो तरा कल्पिते विलीये ते इ
ति वाक्यवली पञ्चात देवता शेषाणामप्युक्तं एवेति सिद्धं ॥ क्रमप्रकरणं विनियोज
हाहदणं ॥ राजसम्य प्रकरणे प्रधानं सैवाभवे च नीयस्य सानिधौ शोनः शोप

बो. त्रि. त्रि.
३.

पाख्यानाया म्नाते॥ तत्किं समस्त राजस्य स्यं गमु ताभिषे च नीयस्य यदि प्रकरं बली
यस्ततः समस्तस्य राजस्य स्यं यक्रमः ततो भषे च नीयस्येति किता वत्प्राप्तं नां
क्षेत्रात्र संबंध हेतुः गमानय प्रासां पश्येति गमित्य स्यं क्रिया मात्राये द्विः
पश्येत्यनेनापि संबंध संभवादि निगमनाभावप्रसंगतः॥ तस्मात्संज्ञे
धाने संबंध कारणं तथा चानपेक्षेने नैव गमित्य स्यं संबंधे विनिगम्यते॥
नच सन्निधानमपि॥ संबंध कारणं अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो पसार्यतामि
त्यत्र काश इत्यस्य पुत्रपुरुष पदसन्निधाना विशेषान्मा भद विनिगमना
तस्मादाकांक्षात्र निम्नपहेतुर्वैकल्या पुत्रशब्दस्य संबंधि वचनतया समु
त्पिताकांक्षायां तिकेयदुपनिषत्तिसंबंधं तदाकांक्षा पदं तस्य तेनैवाकांक्षा
परिपूर्यतेः पुरुषपदेन पुरुषरूपमात्राभावापि नास्वतंत्रेण संबंधः॥
किंतु परेण पसार्यतामित्यनेनायसारणीयापदेहेतिसत्यपि सन्निधावा

को हा भावा संवेध स्या चा भाग कः ॥ तं तं ते न संवेध्यत इति ॥ तथा च को दित
मपि न यावत्सन्निधाप्यते तावत्संवेध्यते तथा सन्निहितमपि यावत्ता को द्यते
न तावत्संवेध्यते इति द्वयोः संबंधे प्रति समानवत्त्वोक्तं मुद्ररूपेण योः समुच्च
या संभवाच्च विकल्पेन राजस्य भावे च नीयये विनिर्णयः शोनः शे को पाख्या
ना दीना मिगि प्राप्तमेव प्राप्त उच्यते ॥ राजस्यैकपं भावे दाहिपवित्रा दारभ्य
व स्पष्टं चिं यावदनुवर्तते तथा चाविच्छिन्नकथं भावे यत्प्रधानमप्युपपत्तेः
ज्ञातफलकर्म तस्य कर्मणो गतेति न्यायात् राजस्यो गतो शोनः शे को पाख्या
दीना मिगि च नीय स्पष्टं च वा नोपात्तपदार्पितिराकांक्षस्पसन्निधि पाठेनाकांक्षे
या प नीया यावत्तावत्सिद्धा कांक्षेण राजस्यैकवाक्यतकल्पने यावत्ताभि
वेच नीया कांक्षया तदेकवाक्यतकल्पते तावत्क्रिया राजस्यैकवाक्यत
या तदुपकारकं तथा सामर्थ्यं लक्षणं लिङ्गं यावच्च निवेचनीयैकवाक्यतया लि

वा.त्रि.त्रि.
३१

न लिं गे न कति रि त र व क ल्प ते ता व क्तु त्वा क्त ता वि नि यो गे स त्ति त्र क र ण पा णो प त्तौ स वि धा न श्रि क ल्पि त् १
 गं क ल्प ते ता व क्तु त्वा लिं गं वि नि यो गी श्रु ति क ल्प य ति या व द्वा क्त क ल्पि ते मं त रा विल
 य ते प्र मा ण भा वे प्र ति भ त्वा ॥ प्र क र णे न श्रु त ज स त्प स्य स र्व हा वु ष्ठि सा नि धे
 न त त्ति स नि धे र क ल्प ना प त्वा त्ता स्मा त्प क र ण वि के धे क्त म स्य वा ध ए व न वि क
 ल्प दु र्व ल त्वा दि ति सि ष्ठं ॥ क्त म स मा र व्वा यो वि शो धो दा ह र ण ॥ पौ रा डा श्रि क इ ति
 स मा र व्वा ने कां डे स नि णि य क्त मे शुं ध धं दै व्या प क र्म ण इ ति शुं ड ना र्थे मं त्रः स मा
 ग्ना तः त त्र सं दि ष्य ते किं स मा र व्वा न स्य ब ली य स त्वा तु को डा श पा त्रा णं शुं ड ने वि
 नि यो क्त य ग्रा हे सा ना य्प पा त्रा णं शुं ड ने क्त मे क्त मे ब ली य नि ति ॥ किं ता त्प्रा प्ति व
 स मा र व्वा नं व ली य इ ति ॥ पौ डा श श वे न हि उ को डा श सं वं धी न्य च्छां ते ता न्य धि
 क्त प म क्त तं कां डं पौ डा श्रि कं ॥ त त श्र पा व क्त मे ण प्र क र ण प्य नु मा न प रं
 प र पा सं वं धः प्र ति पा द नी य स ता व स मा र व्वा यो क्त ये व सा क्षो दे व स प्र ति
 पा दि त इ त्प र्य वि प्र क र्ष ण क्त मा त् स मा र व्वा यो व ली य सी त्ते उ को डा श पा त्र शुं ड ने

मंत्रः प्रोक्तो न सान्नाय्यपात्रशुद्धं न इति प्राप्तं मे वे प्राप्तेऽभिधीयते समारम्भानां क्र
मो बलवानर्थविप्रकर्षादिति ॥ तस्याहि **समा** रम्भानां वत्संबंधस्य वाचिका क्रिंतु
फैरोडाशविशिष्टं कांडमाह तद्विशिष्टत्वात्पदानुपपत्त्यानुसंबंधः कांडस्यानु
मीयते ॥ न तु साक्षात् मंत्रभेदस्य तद्वारेण तन्मध्यपाति नो मंत्रभेदस्य पित
दनुमानं ॥ न चासौ संबंधो विकल्पेन शेषशेषिभावः प्रतीयतेऽपितु सं
बंधमात्रं तस्माच्छ्रुतिसादृश्यमस्य दुराचेति मिति न क्रमेण स्पष्टं कृति
ता ॥ तत्रापि न सामान्यतोऽर्शौ एव मासप्रकरणपादिते दमर्ध्यस्य शोनः स
फो पारम्भानां दिव्यारादुपकारतया प्रकृतमंत्रसंबंधानुपपत्तिः मंत्रस्य प्रयो
गसंबन्धे तार्थस्यारणेन सामवायिका गत्वा तया च पदं चित्तु प्रकृतप्रयो
गगतमर्थं प्रकाशयतोऽस्य प्रकरणं गत्व मविकुरुमिति विशेषापेक्षा
यो सान्नाय्यक्रमः सान्नाय्यं प्रति प्रकरणं अनुमानद्वारेण विनियोगं प्रक

ना. त्रि. त्रि.
३२

लपितु मुत्सहते न तु समारब्धाने तस्य दुर्बलत्वात् ॥ तथा हि समारब्धा संबंधानि
बंधनासीतीतस्मिन्धर्मसन्निधिमुपकल्पयति यावत्तावदेदिकेन प्रत्यक्ष
दृष्टेन सन्निधानेनाकांक्षा कल्पते यावच्चक्षुःसेन सन्निधानेनाकांक्षा क
ल्पते तावदितरत्र कस्य पाकांक्षयेकवाक्यता यावच्चक्षुःसेन स पाकांक्षयेक
वाक्यता तावदितरत्र एकवाक्यतया कस्य पाकांक्षयेकवाक्यता तावच्चक्षुःसेन स
एकवाक्यतया कस्य पाकांक्षयेकवाक्यता तावच्चक्षुःसेन स पाकांक्षयेकवाक्यता तावच्चक्षुः
एकवाक्यतया कस्य पाकांक्षयेकवाक्यता तावच्चक्षुःसेन स पाकांक्षयेकवाक्यता तावच्चक्षुः
यावच्चक्षुःसेन स पाकांक्षयेकवाक्यता तावच्चक्षुःसेन स पाकांक्षयेकवाक्यता तावच्चक्षुः
यावच्चक्षुःसेन स पाकांक्षयेकवाक्यता तावच्चक्षुःसेन स पाकांक्षयेकवाक्यता तावच्चक्षुः
योगइति तावत्तेव प्रकरणपाठोपपत्तेः सर्वसमारब्धानां कल्पितं विधि
न कलत्वात् ॥ लूनकलमाससस्यमवनिर्वाजं भवतीति पुरोशाभ्यापक
मंत्रवाहल्यात्कोऽस्य कोऽसि कसमारब्धाति मंत्रव्यं ॥ एकद्वित्रिचतुः पंचव
त्तत्तरपकारितं ॥ अत्यर्थप्रतिवैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयते इत्यर्थमिह

३

कर्म उक्तं सत्रापि च वाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाधते सदा ॥ मध्यमांता तु बाधते न
धनत्वमप्रेक्षयेति विशेष उक्तो ब्रह्म ॥ तद्विस्तारो हि भूतोऽपि प्रथमतः न भिन्नानु
मेषानि सा विस्तरेण तास्म इत्युपरस्यते तस्माद्यपानुज्ञापनानुज्ञयोः प्रज्ञातकर्ममे
कपहृत उपहृत्यस्येति चमंत्रावाप्ता तौ देशसामान्या नपेवांगतया प्राप्नुतः ॥ उपहृत
इति लिंगतोऽनुज्ञा मंत्रो नानुज्ञापने उपहृत्यस्येति च लिंगतोऽनुज्ञा पन मंत्रो
नानुज्ञापो तदिह लिंगेन क्रमं बाधता विपरीतं शेषत्वमापद्यते यावद्विस्तारनेन
प्रकटमुत्पाद्यैकवाक्यत्वं कल्पते तावद्विलिङ्गेन श्रुतिकल्पपित्वासाध्यतो विनि
योग इति श्रुत्वा लिंग श्रुतेः क्रमस्य बाधः तदिह विविनियोगं प्रत्येका
तरिते न लिंगेन चतुरंतरितस्य विद्याक्रमस्य बाध इति ॥ यद्यपि प्रथमतः वाक्य
यमर्थ उपपादितस्तथापि विरोधे तदुपपादनमहत्वविरोधो न हिल्लिंगेनाभि
चारिककर्मसंबंधो विद्यासंबंधेन क्रमवृत्तेन विरुध्यते ॥ न च विनियुक्तविनि

वा. त्रि. त्रि.
२२

योगतत्त्वज्ञानविरोधो बृहस्पतिः सवेपितत्त्वसंगदप्येष प्रतीतिविरोधो न वस्तुविरो
धः ॥ सविद्याविनियोगेपितुल्यस्तस्मादविरोधाद्देव्यादिमंत्रस्योपासना गत्वमित्य
स्तस्याधिकारका तत्रोच्यते ॥ नेहलिंगविरोधेन क्रमवाधोभिधीयते किंतुलि
गपरिधिर्नोनक्रमः कल्पनादमः ॥ प्रकरणपाठोपपत्त्यर्थं हि कृते लिंगवाक्य
प्रकरणेन विनिपुक्तः क्रमेण प्रकरणवाक्ये लिंगकृते कल्पनाप्राणालिङ्ग
वाविनिपुत्तते तदविनिपुक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसंगतः ॥ उपपादिते
तु क्रत्यादिभिः प्रकरणपाठेही एत्वादप्यपत्तेः क्रमो न सौचित्यं प्रमासुत्यादपि तु
महतिप्रमित्ताभावादि बृहस्पतिः सवस्तुत्वाकृतिरेव धातुसंबन्धादिक
रात्मनश्चर्तकतायां विहिततायां गृह्यत्वेन विनिपुक्तमपि विनियोगं न
तीनशक्या क्रमसंतरेण निरोद्धं स्वप्रमायामिति वैयर्थ्यं तदिदमुक्तं वाजपेये
तु बृहस्पतिः सवस्तुत्वाकृतिरेव धातुसंबन्धादिकरात्मनश्चर्तकतायां विहिततायां गृह्यत्वेन विनिपुक्तमपि विनियोगं न

सबलतया बृहस्पतिः सवस्वतुल्यताशंकाः पकरणद्वारेण समुज्जयः स पृथग्युक्ति
तया परस्परशेषत्वमिति ॥ सन्निधिपाठमुपपादयति अरण्यनुवचनामिति ॥ हानौ
तया यनशब्दशेषत्वात् कुशाश्वेदस्तुत्युपगानवत्तदुक्तं ॥ यत्र हानौ पापने अतेतत्रा
विवादः सन्निधातेतत्राप्युपायमात्रं अवलोक्य तत्रापि नोत्तरीयकतया हानमादि
समित्युक्तिसन्निधातः यत्र तु हानमात्रं सुकदुष्कृतयोः अतेन अयतउपायनेत
त्रादिमुपायनमुपादाने सन्निधयेति संशयः ॥ तत्र पूर्वप्रदो गृह्यति अस
न्निधात इति ॥ स्यादेतत् ॥ यथा अयमाणमेकत्र शाखाया मुपासनी गता सन्नेवोपा
सने शाखां तरे अयतमाणसंगमुपसंहरयत एव शाखां तरे अयमुपायनमु
पसंहरिष्यत इत्यत्र आह विष्णोर्गोचरत्वाच्चेति ॥ एकत्वे पुपासनकर्मणोऽप्य
त्र अतानामप्यन्यत्र समवायो धरते न त्विहोपासनानामेकत्वं सगुणनिर्गु
णत्वेन भेदादित्यर्थः ॥ ननु यथोपायने अते हानमुत्पापयत्येवं हानमपि उ

पादानमित्यत आह अपि चात्मकर्तृकमिति ॥ ग्रहणं हि न स्वाभिनेः ॥ १९ ॥ गमनमंतराल
 भवतीति ग्रहणं ॥ २० ॥ गमसिद्धिश्च वषट्माविनी ॥ अपगमस्तत्सत्यप्यन्ये न
 ह्येष्टेष्टोपया प्रायश्चित्तेनापगतिरेन स इति ॥ कर्तृभेदकथने त्वेतदुक्तं दुल
 नायै न पुनश्च वषट्मा वस्त्रप्रयोगे जकमुपायने नानैकोत्पादिति ॥ सिद्धो तमु
 पक्रमते अस्यां प्राप्ताविति मय मस्यार्थः ॥ कर्मंतरैर्विहितं हि न कर्मंतर ॥ ३१ ॥ सं
 ह्रियते प्रमाणभावात्पुनर्न विधीयते किंतु स्तुत्यर्थं सिद्धतासंश्रित्यते
 तदस्ति वाधके देवताधिकरणन्यायेन शब्दतः प्रतीयमानेनेपरित्यक्तं शम्भु
 तथा च विधत्तयोः सुदृढतदुः दृढयोः निर्गुणयोर्विद्यायामस्य रोमादिव रं किं
 भवत्वित्यपेक्षायां न तावत्प्राप्त्युत्तेनेव तद्विलयसंभवः तथा च सत्यस्य ते
 मराहृष्टोतानुपपत्तेः ॥ न ज्ञात्वश्चरो मराहृष्टोतानुपपत्तेः ॥ न ज्ञात्वश्चरो मराहृष्टोतानुपपत्तेः ॥
 मराहृष्टोतानुपपत्तेः ॥ न ज्ञात्वश्चरो मराहृष्टोतानुपपत्तेः ॥ न ज्ञात्वश्चरो मराहृष्टोतानुपपत्तेः ॥

हस्वार्थवादांतरापेक्षायां शब्दसन्निधि कृतेपिविशेषतः पापनं बुद्धौ सन्निधापयन् शब्दोक्त
 पेक्षोपरयितुमिति निर्गुणापि विद्यातानोपायनाभ्यां कृतव्यास्तुतिप्रकर्षस्तु प्रयोजन
 नप्रमाणमप्रकर्षेपिस्तु त्रुपपत्तेः ॥ न चार्थवादांतरापेक्षायां वादांतराणां नदृष्टान
 चतेनैव रणमि त्याह प्रसिद्धा चेति ॥ न तु तर्प्यत्वादस्योपायनवादास्तेति यद्यप्यन्य
 दायेपि सुकृतदुःकृतेः न्यस्य फलं प्रपञ्च्यते यथा पुत्रस्य आहुकर्मपितुस्तृप्तिं
 यथा च पितुः वैश्वानरीकौष्टुः पुत्रस्य ॥ भाषीयाश्च सखापानं भर्तुर्नरकं तथाप्य
 न्यदाये सुकृतदुःकृते साक्षादन्यास्मिन्नसंचरत इत्याशयेन प्रकाशयतः प्राप्य
 स्तुतिरिति विचारितः ॥ गुणोपसंहारविवक्षा यामित्यपि ॥ न च स रूपतः सुकृतदुः
 कृतसंज्ञाभिप्रायः ॥ ननु विद्यागुणोपसंहाराधिकारे कोपमकोडेस्तु तर्प्यविचार
 र इति शंका मुपसंहारनप्राप्तेरिति तस्माद्गुणोपसंहारप्रसंगेनेति ॥ विद्या
 गुणोपसंहारप्रसंगतः स्तुतिगुणोपसंहारो विचारितः प्रयोजने चोपासकस्य

धयोर्विकल्प उतर्पुसः अनुयाजवर्जितेषु यतिषु ये यज्ञमहः कर्तव्य इति मन्त्रं प्र
 तस्मिन् प्राप्नोति निषेधेन विकल्पः ॥ इति हितादाविकी मन्त्रं सुंदरतां गमयति नापत्ते
 शेषवैतौ निषेधेति ॥ तस्मात्त्रेदासिन्प्राप्तिष्वेधमास्त्रं तदादाविकं सौंदर्यमवाधमा
 नमेव प्रवृत्तुन्मुखं नरेनिवारयदायत्यामस्य दुःखफलं त्वमेव मम यतिपयाह ॥
 अकर्तव्यो दुःखफल इति ततो रगतः प्रवृत्तमप्यापत्तौ दुःखितो विभ्रंतं पुरं
 शो मोतिनिवारयतुमिति वलीयान् शास्त्रियः प्रतिवेधोरगतः प्रवृत्तेति न तया वि
 कल्पमर्हति प्राप्नोति विधिनिषेधोत्पन्नवैलक्षण्ये उशिग्रहणग्रहणवद्विजल्ये
 तेतत्र विधिदर्शनात्पदान्मोवकारभयस्त्वं कल्पने निषेधदर्शनाच्चैव गुरु
 लफलसिद्धेरवगम्यते यथाह ॥ अथ प्राप्तवदिति चेन्न तुल्यहेतुतादुभयं दादलदा
 एवमिति ॥ न च वाच्यं यतिषु ये यज्ञमहः करणमावयति सोमान्युद्धारेण
 उपाजेयमिति विशेषमुपसर्गं तावदनुपादुगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति

या

॥ वा. प्र. वि. ॥
३६

शी प्रप्रवृत्ते सामान्यशास्त्रादिशेषनिषेधोक्तवानिति ॥ यतो भवते वैविधिरुक्तान्ते
भेदविधीयतां तत्र कोऽपि न्यायेति न तत्र हितकृद्विधिर्नैव विधिः सपेक्षते प्रवर्त्त
तुमिह तु प्राप्तिरुक्तत्वात्प्रतिषेधस्य येषां महस्य चान्यतोऽप्राप्तस्तन्निषेधेन
निषेधमाप्ते तद्विधिरपेक्षणीयः ॥ न च सापेक्षतया निषेधाद्विधेरववर्त्त
यानित्यतुल्यश्चित्तया न विकल्पः किंतु निषेधस्यैव बाधनमिति सांप्रतं तथा सति
हि निषेधशास्त्रममत्तगी तं स्यान्न च तदुक्तं तुल्यं हि सांप्रदायिकं ॥ न च न तो यो
करोतीति वदयं वादताऽसमवेतार्थत्वात् पक्षो हि नात्र भागो स इत्युच्यते
न चात्र तथाप्येयं जामहभाको यजित्तिषु ये यजामहविधानात् अनुपाज्ञानोच
तद्रावान्न च पर्युदास्तदाननुयाजेष्वितिकात्यायनमतेन नियमप्रसक्तं
तस्माद्विहितमतिविद्वत्तया विकल्प इति प्राप्तमेव प्राप्त उच्यते ॥ मुक्तेषोऽपि ग्रह
णग्रहणयोर्विकल्प इति न ह तत्रान्याजतिरस्ति तेनाप्युदापदेष्वपि विकल्पो

स्पीयते ॥ पदेपि प्रामाण्यात्मा भूत्पुमन्तगीततेति ॥ इह तु पृथु दासेनाप्युपपत्तौ संभवत्यामन्या
पुं विकल्पाश्रयणं न पुक्ते ॥ एवं हि तदान्नः संवेधोऽनानुयाजेषु ब्रजतिषु अत्र नुयाजवर्जि
तेषु ये यजामहः कर्त्तव्य इति ॥ किमन्यो यच्च वे ॥ एतदतो भवति ॥ नानुयाजेष्वित्येतद्वाक्यम
परिपूर्णं साकोटं पूर्वकावैकदेशेन संभत्स्यते यदेतद्ये यजामहं करोतीति ॥ एतन्नानुया
जेषु ॥ यावदुक्तं स्मृदनुयाजवर्जितेष्विति तावदुक्तं भवति ॥ नानुयाजेष्विति ॥ तेषांच यज
तिविशेषणार्थत्वादननुयाजविधिरेवायमिति प्रतिवेधाभावात् न विकल्पः ॥ नचा
भ्युक्ततरपाणिनिविरोधेनाप्ययनस्य सहादित्वेनियसमासवादिनः संभवति स
हिविभाषादिजारेसमासं शास्त्रे स्मृदनुयाजवर्जितेषु ये यजामहविधानमिति सि
द्धं ॥ वृत्तं कोतरमाह अपवेतास्वेवेति ॥ पयसि दुष्कृतसुकृतयोः अमर्त्तयोः केपनं ना
जसंमर्त्तयुविधापित्वात् केपनस्य तपापदीययोरन्यत्र संचारोऽप्यनुपपन्नोऽम
र्त्तत्वादेव तस्माद्यत्र विधननमात्रं कृतं तत्र केपनेन वरं स्वकायां रभाञ्जालनमात्रमे

वा. त्रि. त्रि.

३७

वलक्ष्यतो॥ ननु ततोपगतान्यत्र संचारः॥ कल्पनागौरवप्रसंगात्तस्मात्स्वकार्प्यं भाव
लनविधननमिति प्राप्तेऽभ्यधीयते यत्र तावदुपयनक्रान्तिस्तत्रावश्यं त्वागो विधन
ने वक्तव्यं किंचिदपि चेद्विधनं त्वागो वत्तं सौ लयासत्पन्यत्रापि तत्रैव वक्तुं नर्हति॥
एवं हि न वत्तं तपदि विधननमिह मुख्यलभ्येत न चैतदस्ति तत्रापि स्वकार्प्यं बोल
न स्पलक्ष्यमाणत्वात्॥ न च प्रामाण्यं कल्पनागौरवं कोहं गंधिताभावहतिप्रतिवा
नेकार्प्यत्वाद्वा तेनां त्वागोपि विधुयेति मुख्यमेव भविष्यति॥ प्राचुर्यं तु त्वागोपि लो
के प्रयोगदर्शनाद्विनिगमनाहं तोरभावात्॥ गणकारस्य चोपलक्षणं त्वेनापि निदर्श
यस्य तत्र तत्र दर्शनात् तस्माद्वा नार्थ एवात्रेत्युक्तं॥ सांप्रदाये तर्तव्याभावात्तथाप्यने॥
ननु पाठक्रमार्द्धपथे मुक्ततदुक्ततत्तद्गणे प्रतीयेते॥ विद्यासमर्थी च प्रागेवावगम्य
ते तेषां शाब्दायनिनां ताडिनां च श्रुतेः कल्पयेच्च पाठक्रमदुलीयां सौज्यमिहे
ननु हेति यवागुपचतीत्यत्र यथा तस्मात्सर्वपदाभावादनारम्भमेतदत्रोच्यते॥

नैतत्पाठक्रममात्रमपितुः कृतिस्तत्कृतदुःकृते विध्यनुत इति ॥ तदिति हि सर्वनामत
स्मादर्थसन्निहितपरमार्शकृतस्य हेतुभावमाह सन्निहिते च यदनंतरा कृतं तच्चार्द्ध
पथवर्ति विरजानदीमते ॥ भिन्नमनमित्यर्द्धपथ एव स्रक्तदुष्कृतत्यागः ॥ न च
कृतं तद्विरोधः ॥ अर्द्धपथे पि पापविधनने ब्रह्मलोके संभवात् ॥ आकाश
तो पृथगे ॥ एवशाखायनिना मप्यविकोचः ॥ न हितत्र जीवत इति का जीवत इति
का कृतं तथा चार्द्धपथ एव स्रक्तदुःकृतविमोक्तः ॥ एवंचनपर्यं कविष्यात् सत्प्र
दय इति पूर्वपक्षः ॥ न ह्येतत्सु विद्यासामर्थ्यं विध्यतं न तस्य ज्ञानवत् उत्तरेण
पथा गच्छतो ब्रह्म प्राप्तिर्न चाप्रदीपकत्वात् स्योत्तरमार्गं मनं संभवति मया य
वोग्रपाकात्पाकं नाग्निहोत्रहोमनियमाद्यनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण मा
त्रेण पर्यं कस्य ब्रह्म सा सुपाय अवणादप्रदीपकपापमनश्च तदनुपपत्तेर्विद्ये
वता दशी कल्पये हो पयति ॥ ह्यपि तत्कल्पये चोत्तरमार्गं प्रापयतीति कथमर्द्ध

१
दि संहिताया विद्याया विद्यमानायाः कार्येक्षेण योगात्पुनो जीवत एव सुकृतदुःखतद्व
य इति सिद्धं ॥ सुकृतं स्वच्छं सुकृतः स्वच्छेष्टेति यावत् ॥ स्वच्छेष्टानुष्ठानेन एव निष्कामादिभि
संहिताया विद्याया सा स्या जीवतः पुनश्च स्वस्थानमस्तस्य तत्सर्वकंच सुकृतदुःख
तद्वानं स्या जीवत एव ॥ समर्थस्य ह्येता योगात् ॥ एवं कारणेन तत्र कार्ये सादेस
ति निमित्तनेमित्तयोस्तद्भावस्योपपत्तिस्तान्दिशोऽप्यनिष्कृत्याश्च संगतिरिति तत्र
पास्वातंत्र्याभावेनासंगतिरुक्ता स्यात्तदनेनोभयाविकेधो व्याख्यातः ॥ ये तु
परस्य विदुषः सुकृतदुःखतेन कथं परत्र संक्रामत इति शंकोत्तरतयास्तत्रेव्या
चरव्यः सुकृतः संकल्प इति ॥ अतिस्मृत्योश्च विकेधो देव ॥ न तत्रागमगम्येष्टे
स्वातंत्र्येण पुक्तिनिवेशनीयेति तेषामप्यकारणशरीरानुप्रवेशसंभवत्प
थीतराश्च वरुण नमसंगतमेवेति ॥ गतेरप्येव तमुभयपथाऽन्यथा हि विकेधः ॥ य
थाहानि सन्निधाउपायनमन्यत्र कृतमिति यत्रापि केवलमाहानिः कृतमतेतज्जा

वा. त्रि. त्रि.
३८

१३ षष्ठमस्य पयस्येवं तत्संनिधायेवैवमानः पंथाः कृत इति यत्रापि सुकृतः कृत हा निः केवला कृत तत्रापि
पिरेवयाने पंथान्मुपस्थापयिष्ये तु महति न च निरंजनः परमं साम्प्रमुपेतीत्यनेन विशेषः
देवयानेन पथा ब्रह्मलोका प्राप्तौ निरंजनस्य परमसाम्योपपत्तेस्तस्माच्च निमात्रे देवयानः
पंथाः संबध्यत इति प्राप्तमेव प्राप्त उच्यते ॥ विद्या नृणां पापे विध्यति रंजनः परमं
साम्प्रमुपेतीति हि विदुषो विध्यत पुण्यपापस्य विध्यमाद्यै ममाप्तिमाह भ्रमनिबेधने
हेमोपायात्मज्ञानलक्षणया विध्यमानि वर्तनीयानां सो देशविशेषमपेक्षते न
हि ज्ञातुरज्ञौ सप्य भ्रमनिवृत्तये समुत्पन्न रज्जु तत्त्वज्ञानं देशविशेषमपेक्षते ॥ विद्या
त्यादस्यैव स्वविशेषविद्या निवृत्तिरूपता ॥ न च विद्येत्यादाय ब्रह्मलोका प्राप्तौ
होतीत्यायमादिविशुद्धसत्त्वस्यैव प्रवणादिभिर्विद्येत्यादात् ॥ यदि परमार रत्नं वा
यैकर्म लक्षणं यशस्वीरपातावध्यपेक्षेति न देवयानेनास्तीह यथायः ॥ इति कृति
दृष्टविशेषान्नापेक्षितव्य इति ॥ अस्मिन्नुपपन्नं विद्यामात्रस्यार्थ इत्युक्तं द्वितीयेन क
त्रेति ॥ ये तु यदि पुण्यमपि निवर्तते किमप्यातर्हि गतिरित्याशंक्यस्तत्र भवता रय

तिगतरर्थवत्तुभयथा॥ इदं तन्निवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या च यदि पुनः पुनः अनुवर्त्तते
ब्रह्मलोकगतस्यापि इह पुनः फलोपभोगाया वृत्तिः स्यात् तथा चैतेन प्रतिपद्यमाना
इत्यनादृतिः अविरोधः तस्मादुःकृतस्यैव सुकृतस्यापि प्रत्ययइति तैः पुनराशङ्कनी
यमेवाशङ्कितं॥ विद्याद्विषयानि गतो केयमाशङ्क्य यदि क्षीणसुकृतः किमर्थमयं या
तीति न स्यात् सुकृतनिबन्धना गतिरपि तु विद्यानिबन्धना तस्माद् दत्तमेवोपवर्त्तने सा
द्वितीया॥ अनियमः सर्वास्मादविरोधः शब्दानुमानाभ्यां॥ प्रकृतं हि धर्मं निग्रहं
यदितुनादियेत ततो दर्शयौ लमास्त्योति यो मादिधर्माः संजीर्येन॥ न च ते वा विदु
तिपुसौ र्वादिषु ब्रह्मदशादिषु चोदकतः प्राप्तिः सर्वत्रोपदेशिकत्वात्॥ न च इति होम
स्याप्रवृत्तिविकारभूतस्याधर्मकत्वेन च सर्वधर्मपुत्रधर्मविशिष्टादपि शक्यमनुष्ठा
तुं॥ न चैवं सति कृत्वा दये विविनियोजकाः॥ तेषां मविहि प्रकृतं न सामान्यसंबन्धे
सति विनियोजकत्वात् यत्रापि विना प्रकृतं कृत्वादिभ्यो विनियोगोऽवगम्यते तत्रापि

वा. नि. नि.

५

तन्निर्वाहप्रकरणस्यावश्यकत्वं नीयत्वात् तस्मात्प्रकरणं विनियोगात् तन्नियमाय
चावश्याभ्युपेतव्यमन्यथा कृत्वा दीना मप्रामाण्यप्रसक्तेः तस्मादास्वेकोपासनासु
देवयानः पितृयाणो वापं पात्रास्मातः स्वेव न तपो मर्त्ततरेषु तदनाम्नानात् न नये त
नेमरेण अद्भुतपइत्युपासतइति सामान्यवचनात् कर्तव्यविद्यासु तत्प्रमाप्तिः ॥ अ
द्भुतपः परायणमात्रमेव तत्र तत्प्रमाप्तिः कथ्यते न तु विद्या परामर्शानां अपि नैव
सत्येव स्यात्मेव विद्यायां मार्गो पदेशः सर्वसुविद्याश्चित्तैव मार्गो पदेशः कर्तव्यो न
विद्यां तरेव कथ्यते तस्मान्न सर्वोपासनासु प्रमाप्तिरिति प्राप्तं एवं प्राप्तं च ते ये चेमे
रणे अद्भुतपइत्युपासतइति न अद्भुतपो मात्रस्य प्रमाप्तिमात्रमाह ॥ अपि तु विद्याया त
दोरोहंतीत्यत्र नाविद्यासस्य स्थिति इति केवलस्य तपसः अद्भुताया अतत्प्रा
प्तिर्जातिवेधादिव्यासहिते अद्भुतपसीतत्प्राप्तुपायतया बद्धविद्योतरशीलिनामपि
पंचाग्निविद्याविधिः समानमर्थं तदं दर्शयति ॥ तथान्यत्रापि पंचाग्निविद्यादिकारेऽपि

संख्या

धापतेय एवमेतद्विदुर्मेनामीश्वर एष सत्यमुपासत इति ॥ सत्यशब्दस्य प्रत्यये वा
नपेक्ष प्रवृत्तिस्तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथं चिदापेक्षिकसत्यत्वात् ॥ यथा
ग्निविदादिभिः चित्तैर्वैद्योपातत्वात् विद्यासाहचर्याच्च विद्यांतरपरायणत्वात् मेवेद
मुपादानं न्याय्यं मार्गद्वयभ्रशान्ताच्च योगतिश्रवणात् ॥ तत्रापि च योगतया दे
वयानस्यैवेहाधनोभ्यसंबन्धः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ भवेत्प्रकरणं निष्कामकं यद्य
निष्कामप्रतिपादकं वाक्यं श्रौतं स्मार्तं वा न स्यादस्ति तु तत् ॥ तस्य च प्रकरणद्व
लीयत्वं तस्मादनिष्कामाद्विद्योतरे ॥ अपि सगुणेषु देवयानः पंचाः क्रमकन्या
र्गोपदेशास्तत्र प्रयोजनं वर्णितं भाष्यकृतेति ॥ पावद्विकारमवस्थितिरादि
कारिकाणां ॥ सगुणाय विद्यायां चित्तं कल्याणनिर्गुणाय चित्तं यतिर्निर्गुणाय
विद्यायां नोपवर्गः फलं भवितुमर्हति कृतिस्मृतीतिहासपुत्राण्ये पुत्रि ॥ दु
ष्कामप्यपीतरतयः प्रभृतीनां तत्तद्देहहपरिग्रहपरित्यागोऽप्येतत्तदपव

वा. त्रि. त्रि.

४१

फलत्वेनोपपद्यते॥ अपवृत्तस्तदनुपपत्तेः उपपत्तौ वा तल्लक्षणयोगात्॥ अ
पुनरावृत्तिर्हितलक्षणं तेन सत्यामपि विद्यायां तदेतत्पत्तेर्न मोक्षः फलं विद्या
याः विभक्तयस्तु तास्तोस्तस्या फलं अपुनरावृत्तिश्रुतिः पुनस्तत्पदं सार्धं
तिमन्यते न च तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेण स पश्यति कृतं किं दु
षो देहतावद्विप्रतीक्षावद्वा सिद्धादीनामपि पारल्लभ्यकर्मफलोपभोगप्रतीक्षे
ति संप्रतं येन हि कर्मण्येव सिद्धादीनामप्येव शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात्तथा च
न शरीरांतरं तेन ह्युक्तं॥ न च तावदेव चिरमित्यत एव न घटते सम
र्थहेतुसन्निधौ कार्यक्षेपायोगात्तस्मादेतदपि विद्यास्तुत्येव गमयतव्यं
तस्मान्नापवर्गविद्याफलं तथा चापवर्गाक्षेपणपूर्वः पक्षः॥ अत्र च वादि
कमोक्षहेतुत्वमित्यापाततः॥ अहेतुत्वमेवेति तु पूर्वपक्षतत्वेन शब्दात्तु वि
द्याकर्मस्वनुष्ठानेनोपिते श्वरचोदितं॥ अधिकारं समाप्येते प्रविशति परंपरं

वा. नि. नि.
२

नचित्तस्य ह्यप्यं प्रतीक्ष्यमाणः सौम्यविरहपुण्यपुत्रमेव वा तत्र देहपरिग्रहपरित्यागे कुर्वन्
कथं न भोगात्किं कथं प्रत्यक्षं सांसारिक इव विरह इति ॥ तदिदं मुक्तस्य ह्यप्युक्तमेव
न कर्मशयमधिकारफलदानायेति प्रारब्धविपाकादिदं प्रतीक्ष्य विद्याः चरन्ति
पुण्यतानि ॥ तानेनैवातिवाहितानि ॥ न चैते जातिस्मर इति ॥ यो हि परवशो देहपरित्या
ज्यते देहांतरं च नातः पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति स जन्मवान्जातिस्मरश्च गृह्यति
गृहं तं स्वेष्यया कार्यं तं संवरं साणेन जातिस्मरश्चाख्यायते ॥ व्यस्य विवादे ह्य
व्यतिरेकमाह यद्यप्युपपुत्रे सकृत्पुत्रे प्रारब्धविपाके कर्मणि कर्मोत्तरं प्रारब्ध
पादमिति स्मरं देहं तद्विषयाः विद्यादिकं शनिरुत्तौ नावश्यं निःशेषस्य कर्मशय
स्य निवृत्तिरनादिभवे परंपराहितस्याऽऽनियतविपाककालस्यासंख्येयत्वात् ॥
कर्मशयस्यैतत्प्राह न चाविष्यादिके शराहे सतीति ॥ न हि समाने विनाशहेतौ
कस्यचिद्विनाशो नापरस्येति शक्यं वदितुं तत्किमिदानीं प्रवृत्तफलमधिकर्मविन

सोत्तपाचनविदुषो वसिष्ठो देहधारणे त्यक्तमाह प्रवृत्तफलस्य तु कर्मण इति ॥ तस्मात्
वेदेव विरमिति ॥ श्रुतिप्रामाण्यादनां रक्ष्यफलमेव कर्म दीयते न प्रवृत्तफले मित्यवग
म्यते अपि च नाधिकारवतां सर्वेषां मृषाणां मात्सर्यं तत्वेदात्तातेनाप्यपकोप्ययं प्र
वृत्त इत्याह तानां तरेषु चेति तानि तेषां मतिर्मादा एव नेत्याह ते परादे श्वर्यं दमेति
निर्विस्माविरक्ताः प्रीति सं चरः प्रलयः ॥ अपि च स्वर्गादावने भवयथ मनो रोह
ति शब्दे कसमपि गम्य विचिक्त्वा स्मादपि संदधियामासुष्मिकफलत्वं प्रीति ॥
तथा चार्पणोदः को हितदेहयथ मुष्मिल्लोके स्तिवानवेति अद्वैतज्ञानफलत्वं तु मे
हस्यानुभवसिद्धेर्विचिक्त्वा गंधोपि नास्तीत्याह प्रत्यक्षफलत्वाच्चेति ॥
अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो ह्यविषया समारोपितं प्रयत्नं समलघातमाश्रयन् यो
रंसं सारं गारपरितापमुपशमयति उरुदस्येत्यनुभवादपि सुदुर्लभं प्रतिद
ष्टिम् अश्रुतिर्दार्शनात आऽनुभवाच्च अदेवादीनां सिद्धं ॥ ननु तत्त्वमसीति

वा. त्रि. त्रि.
४३

वाकं कप अनुभवमेवं चेत मतीत्यत आह न हितं त्वमसीत्यस्येति ॥ वर्तमानावेदेशस्य
अविष्यदप्यताम तशब्दा आहार आशयो इत्यर्थः ॥ अक्षरविषयत्ववरोधः सामान्य
तद्वाक्यामोपसद्वत्तुं ॥ अक्षरविषयमाणं प्रतिषेधाधिमा सर्ववेदवर्तिनीना
अवरोध उपसंहारः प्रतिषेधसामान्यादक्षरस्य च तद्वाव प्रत्याभूतानात् ॥ अ
नेहाहमः प्रधानस्यैतत्प्रापमर्थोपपत्तिभावः रूपेषु विशेषणेषु सिद्धस्तन्वा
यतया च निषेधरूपेण सिद्ध एव तथापि तस्यैव प्रपंचोऽवगंतव्यः ॥ तिर्य
नेतामदग्न्यहीन इति ॥ यद्यपि शावरैरक्षरमज्ञोदाहरणं तत्र ॥ तथापि तुल्य
न्यायतयेव पिशकमुदाहर्तुमित्युदाहरणं तत्र दर्शितं ॥ तत्र शावरमुदाह
रणं ॥ अस्माधानं यजुर्वेदविहितं ॥ यएवं विद्वानग्निमाधत्त इति ॥ तदेतत्वे
न यजुर्वेदे यएवं विद्वान्वा रवती यगायति यएवं विद्वान्यशा यज्ञी यगायति
यएवं विद्वान्वा मदेव्यं गायतीति विहितं ॥ एतानि च सामानि सामवेद उपन्यासि

निर्गुणं विद्याया मपवर्गलक्षणं फलं अयमाह नस्तुति अत्रतया व्याख्यातुमुचितं फौवीप
यीलोचन भयसीत् अतोनामत्रैव तात्पर्यवधारणं न च यत्र तात्पर्यं तदप्ययितुं युक्तं
उक्तं हि ॥ न विध्योपरः शब्दार्थ इति ॥ न च विदुषा मपं तत्र तमः प्रभृतीनां तत्र देहसंचारात्
तामपि ब्रह्मविद्याया मतिर्मादा न ब्रह्मविद्या मोदा स्यात् हेतुरिति संप्रतः ॥ हेतोरपि सति
प्रतिबंधे कार्यं नुपुनो न हेतुभावमप्योकेति न हि हेतुफलसंयोगप्रतिबंधगुरु
तंत पतनमजीज नदिति प्रतिबंधा पगमेन कुवेजतदेतुः ॥ न च नसे तु प्रतिबद्धा
नामपं वरनिम्नदेशानां भूतसर्व एवमिति सेतुभेदेन निम्नमात्रसंयति ॥ तद्वदिहा
पि विद्या कर्मोपायानां त्रितेस्वरविहितधिकारपदप्रतिबद्धा ब्रह्मविद्याय अपि नस्तुति
इति वक्तव्यं तथापि तस्यैव समाप्तौ प्रतिबद्धविग्रहेदा स्यति यथा हि पारल्ल विद्या कस्य क
र्मणः प्रहयं प्रतीक्षमाणा अर मदेह समुत्पन्न ब्रह्मसाक्षात्कारोपि विद्यते ॥ यत्प्रहया त
रमोक्षमिति ॥ एवं पारल्ल अधिकारलक्षणं फलं विद्या कर्मोपुत्तवैवसिष्ठादिर्विद्व

तत्रेदं संदिश्यते किमेतानि यत्रोत्पद्यन्ते तत्रत्येनैव उच्चैस्त्वेन स्वरैरुपाध्याने प्रयोगोक्तव्या न्य
यत्र विनिर्मुक्तं तत्रत्येनोपाध्यानेन स्वरैरुच्चैः सान्नामं उपजुवेति श्रुतेः किं तावत्प्रा
प्तमुत्पत्तिविधिने वापेक्षितोपाध्याना विहितत्वाद्गाना तस्यैव प्राप्यमानं निबं
धन एवोच्चैः स्वरैः प्रात उच्यते ॥ गुण मुख्यव्यति क्रम तदर्थत्वात् मुख्येन वेद संयोगः
अयमर्थः ॥ उत्पत्तिविधिर्गुणो विनिर्माणविधिस्तु प्रधानतः न पोर्व्यति क्रमो विरो
धो उत्पत्तिविध्या लोचनेन उच्चैः स्वरैर्विनिर्माणविध्या लोचने तत्रोपाध्याने संयोगो विरोधो
व्यति क्रमस्तरे तस्मिन् व्यति क्रम मुख्येन प्रधानेन विनिर्मुक्तमानत्वेन रूपेण तस्य
कारवंती पादेर्वेद संयोगो ग्राह्यो नोत्पन्नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन कुतः विनिर्मुक्तमा
नत्वस्य मुख्यत्वेनात्पद्यमानत्वस्य गुणत्वेन तदर्थत्वाद् विनिर्मुक्तमानत्वात् दुत्पद्य
मानत्वस्यैतदुक्तं भवति ॥ यद्यप्युत्पत्तिविधावपि चानुरूप्यमस्ति विधि तस्य
विशेषात्तन्मात्रं नोत्पद्यमानत्वाच्चैवात्र रूपस्य तपापि वाक्यानामैदं परं भिद्य

ते॥ एकस्येव हि विधेः कृत्यस्य विनिर्गोच्यकारप्रयोगरूपेषु चतुर्ष्वधेः किंचिदेव रूपं केन
 विद्वाको नो लिख्यते यदनुतो प्राप्ते॥ तत्र यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तप्यपि तद्वा
 कानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनिर्गोच्यकारप्रयोगवाक्यैरेव वाक्यैः प्राप्तत्वात्तप्योच्यते
 वाक्यैः स्यात्प्रतिष्ठापितं भाट्टिनिर्गोच्यकारप्रयोगवाक्यैरेव वाक्यैः प्राप्तत्वात्तप्योच्यते
 स्यात्प्रतिष्ठापितं भाट्टिनिर्गोच्यकारप्रयोगवाक्यैरेव वाक्यैः प्राप्तत्वात्तप्योच्यते
 संस्पर्शिनो ग्रहणं न तु रूपमात्रस्पर्शिन इति भाष्यकारी यमप्युदाहरणमेवं प्रो
 जयितव्यं॥ उक्तं वेदे तप्यनां मंत्राणां मुद्रात्राप्रयोगे प्राप्तेऽत्र ध्वर्यु प्रदानं के
 पुरोडाशे विनिर्गोच्यत्वात्प्रधानानुलोपेनाध्वर्युणो वतेषां प्रयोगो जात्रेति दर्श
 नं त्रयो जयति एवमिहोपीति॥ इयं दामननार॥ सुविप्रविश्वनाथ न वित्पत्र
 सिधोप्यर्थः प्रपंच्यते॥ एकत्र भोक्त्र भोक्त्रो विप्यताऽन्यत्र तु भोक्त्रो रेवेति वेद्य भे
 द्भिर्वा भेद इति॥ न च सृष्टी रूपदधातीति वदति बहवः पितृवत्तदाप्यपरे विवर्तताविति

नेतुमुचितं सति मुखार्थसंभवे तदाश्रयणयोगात् न च वाकशेषानुरोधेन तदाश्रयणं ॥ सं
देहे हि वाकशेषान्तिर्हो यो न च मुखलाक्षणात् न च ग्राहणविषयो न शपः संभवति तुल्य
बलत्वाभावात् ॥ प्रकरेण स च ततो बलीयसानां केन बाधनात् ॥ तस्माद्वैषम्ये ॥ २३
ति प्राप्तं अतएव स पुष्पवित्पत्रं तं पिवता वित्पत्रं च द्वित्वसंख्योत्पत्तौ प्रतीयते
तेन समानतोत्पत्तिर्वा पिवता वित्पत्रं पिवत्तया सा बोधनीमासा बोधक्रमोपसं
हरानुरोधेन न ह्योऽपि तु त्रित्वापेन लाक्षणात् न च व्याख्येयापेन ह्युपक्रमे
युन चोपसंहिते तदनुरोधेन मध्यमेयं यथा जामित्वे दोषसंकीर्तनोपक्रमे तस्य
तिसमाधानोपसंहारे च संदर्भमध्यकतिनो विष्णुर्गोशु यषव्याऽज्ञामित्वापेसा
दयः पृथग्विदितमालभमाना विदितमविवक्षितार्थवादतपानीतास्तु कस्य हेतोः
एकवाक्यता हि साध्या यसीवाक्यभेदादिति ॥ तपेहापि तदनुरोधेन पिवत्तपिवत्त
महिपरलक्षणापि च तवित्पत्रेन तप्य च वेद्या भेदाद्वैषम्ये ॥ अपि च

वा.त्रि.त्रि.
४५

[illegible]

नादेवत्रचकार्यकरणविरहोपाध्येन वासनाद्विधाभेदेवेति प्राप्ते प्रत्युच्यते ॥ नैतदुपा
सना विधान परमपितृवस्तु स्वकृत्य प्रतिपादनपरं ॥ मम प्रतिवचनालोचने नोपल
भ्यते किमतो यद्येवमेतदेतौ भवति विधेः प्राप्तप्रापण्यत्वात् प्राप्तावनुपपत्तिः ॥ व
स्तु स्वकृत्यं तु पुनः पुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति शतद्वयोपि हि पश्य वदं त्यागः
विशेषतस्तु वेदोपि रूपा मप्यभ्यहितः न च सर्वपापेन कृत्यमेकत्राशनायाद्य
त्यजादन्यत्र चकार्यकरणप्रविलयात् तस्मादेकाविद्याप्रत्याभजानात् ॥ ३ ॥ मया
मपि विद्याभ्यामभ्युक्ता आप्रतिपाद्यत इति यो मन्यते प्रवर्षद्वैकदेशी तं प्रति स
र्वोत्तरत्वविरोधो दर्शितः ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेदित्यस्य नुपवर्षद्वैकदेशी
प्रापो दर्शितः ॥ सुगममन्यत ॥ व्यतिहासे विशिष्यति ही तरवत् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेनैव
एकपापत्रैर्लोभयत्रोभयरूपेण नुचितं न अपि तु निरुद्धे जीव उक्तं ॥ ४ ॥ भेदवि
तनमेवं निरुद्ध उक्तं भवतीति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते ॥ इतरं तदनुवादेनै

४६
वि. वि. वि.

तरेतर रूपविधानादुभयत्रोभयचित्तनेविधायते॥ इतरथातुयो हं सो सा वि
त्येतावदेवोच्यते॥ जीवात्मानमनये श्वरत्वमस्यविधीयेत नत्वी श्वरस्य
जीवात्मत्वं॥ यो सो सो ह्यमिति॥ यथा तत्त्वमसीत्यत्र तस्मादुभय रूपमुभय
त्राध्यानायोपदिश्यते॥ न चैवमुल्लेखस्य निरुद्धत्वप्रसंग इत्युक्तं तत्कि
मिदं नो सगुणो ब्रह्मण्युपास्यमानोऽस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निरुद्धता भ
वति च स्वैचित्फलाय तपाध्यानमात्रे विधायते न त्वस्य निरुद्धता मापा
यतीति चेदिहपि व्यतिहारानुचितं न मात्रमुपदिश्यते फलाय न तु कृता
भवत्युल्लेखस्य॥ अन्वाचय शिष्टं तु तादात्म्यदा ह्युभयत्रोपेक्षो महः॥ सत्य
कामादिगुणोपदेश इव तदुल्लेखे श्वरसिद्धिरिति सिद्धमुभयत्रोभयोत्पत्त्या
ध्यानमिति॥ सैव हि सत्यादयः॥ तदेतदेतदेव तदा सत्यमेव स यो हेत
महं यदप्रयमं न वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमान् लोकान् जितश्चैव सावस्य

एवमेतन्महद्यसंप्रपञ्चमज्ञैरसत्यं ब्रह्मेति सत्यं खेव ब्रह्म प्रकीर्तयत्सहृदयारब्धसब्रह्म
लः सत्यमित्युपासनमनेन संदर्भेण विधापतेतदिति हृदयारब्धब्रह्मैकेन तदा परा
मृशति तदेवेति वक्ष्यमाणं कारं तरमस्य परा मृशति तदा गते जासव भुवं किं
तदित्यत आह सत्यमेव स ब्रह्म तत्त्वं चामर्तं सत्यं ॥ तदुपासकस्य फलमा
ह सद्यो हेतुमेवमिति यः प्रपञ्चं यदसंप्रज्यं वेदकं यं वेदेत्यत आह सत्यं ब्रह्मे
यतीति ॥ सज्जंतीमान्मेकान् किंच जितो वशीकृतः ॥ इह शब्द इत्यंशवदप्यर्थव
र्तते विजेतव्यत्वेन बुद्धिसन्निहितं शत्रुं परामृशति असदिति ॥ असन्नमेव
कश्यपे ॥ उक्तमर्थं निगमयति ॥ य एवमेतदिति ॥ यः एवं विद्वन्कस्माद्वापती
त्यत आह सत्यमेव हि यस्माद्बुद्धिः ॥ अतस्तदुपासनात् फलोत्पादो वि सत्य
इत्यर्थः ॥ तद्यत्तत् सत्यं किमसौ अत्रापि तद्यत्तदभ्यं रूपप्रकाशे परा
मृशति कस्मिन्नालेन ते तदुपासनीयमिति ॥ अत उक्तं ॥ सज्जंतीमान्मेकान्

वा. वि. वि.
४७

त्यारिना॥ तस्मै प्रतिषदह रह मिति॥ हंति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदेत्यं तेना॥ उपनिष
इह संनाम॥ तस्मै निर्वचने हंति पाप्मानं जहाति चेति॥ हंते कीं जहाते कीं रूपमेतत्
तथा चतिर्वचनं कुर्वन्फले शेषहानिमाहेति॥ तस्मिन् विषयमाह॥ भाष्यकारः
सपोहेतमिति॥ संनामास्योपाकनामिति॥ तस्मै च कृतिः तदेतच्चक्षरे सत्यमि
ति सत्यं त्रयं सत्यं तीत्येकमसत्यं यमित्येकमसत्यं प्रथमोत्तमोत्तरे सत्यं मध्य
तोऽनृतं तदेतदनृतं सत्यं न परिगृह्यते सत्यं भयमेव भवति नैनं विदुः सम
नृतं हि न स्तीति का कनुबंध उच्चारणार्थः॥ निरनुबंधस्तकारोऽष्टव्यः॥ अ
त्र हि प्रथमोत्तमोत्तरे सत्यं मत्पूजाभावात् सत्यतो मध्येऽनृतं॥ अनृ
तं मत्पूजाभ्यां नृतं योस्तकारमाप्नोति तदेतदनृतं मत्पूजाभ्यां सुभयतः सत्यं
न परिगृहीतं अतस्तीति सत्यं भ्यां॥ अतो किंचित्करं तत्सत्यं भय
मेव सत्यं बाहुल्यमेव भवति शेषमतिरोहितार्थः॥ सत्यं सत्यविधायाः स

वा.त्रि.त्रि.
४८

तनुबंधाभेदेपिसाध्यभेदाद्भेदइतिविद्याभेदादनुपसंहारइति॥ कामादीतरत्रतत्रवाय
तनादिभ्यः॥ ~~दो~~दोषवाजसनेयविद्ययोर्द्वयसिगुणनिर्गुणत्वेनभेदः॥ तथाहि
दोषेऽप्ययइहात्मानमनुविद्यत्रजेति एतां सत्यान्कामानित्यात्मवत्कामानाम
पिवेद्यत्वं श्रूयते॥ वाजसनेयेतु निर्गुणमेव परब्रह्मोपदिश्यते विमोक्षापब्रह्मोति
तथापितयोः परस्परगुणोपसंहारः निर्गुणयोस्तावद्विद्यायां ब्रह्मसु तर्पयमेव
सगुणविद्यायां बंधिगुणोपसंहारः संभवी सगुणयोश्च यद्यप्याध्यानाभेदवशित्वादिगु
णोपसंहारसंभवः॥ नहि निर्गुणयां विद्यामात्राध्यातव्यत्वेनैते चोदिता येनात्राध्येय
त्वेन संबंधे रन्तपितुस्तत्पकामादिगुणानां तसीमकत्वेनैतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार
उच्यते॥ एवं व्यवस्थिते एष संक्षेपोऽप्युक्तं परसाम्यबाहुल्येप्येकत्राकाशा
धारत्वस्यापरत्राकाशात्तादात्म्यस्य अवलोकने भेदे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसं
हारइति पूर्वः पक्षः काक्षतस्तु॥ सर्वसाम्यमेवोभयत्राप्यात्मोपदेशाकाशा

शब्देनैकत्रात्मोक्तोऽन्यत्र च दहकाकाशाधारः स एवोक्तइति सर्वसाम्यत्वमप्युभ
यत्रापि सर्वगुणोपसंहारः॥ सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदे विगुणोपसंहारव्यव
स्था दर्शिता तस्मात्सर्वमवदाते॥ आदरादल्लेखः॥ अकिंवेद्यानरविद्यायोस्तदुपासक
स्मात्तिथिभ्यः पूर्वभोजनेतेन यद्यपीयमुपासनागोचरानचिंतासाक्षात्तयापित
त्संबंधप्रथमभोजनसंबंधादकिं संगतिः विचारगोचरदर्शयति ~~दो~~दोषे वे
द्यानरविद्यां प्रदत्तेति॥ विचारप्रयोगे तु के संदेहमाह किं भोजनल्लेखइति अत्र प
र्वपक्षाभावेन संशयमाक्षिपति तज्ज्ञेयमिति भक्तागमनसंयोगादिति॥ उक्तं
स्वत्वेन त्रयमएव ते त्रेपदकर्मप्रयोगेन केन यनस्पृष्टत्वादित्यनेन॥ यथा
सोमकर्मार्थं नीयमानैकहायनी सप्तमपदपांशुग्रहणमप्रयोगेन केन पुनरेक
हायन्यानयने प्रयोगेन यति॥ तत्कस्य हेतोः सोमत्रयेण तन्नीयनस्य प्रयुक्त
त्वात् तदुपजीवित्वाच्च सप्तमपदपांशुग्रहणमिति॥ तथेहापि भोजनेन

वा. वि. वि.
४५

यिभोक्तागमनसंयोगात्प्राणाहतेर्भोजनाभावेभक्तं प्रत्यप्रयो जन्तुत्वमिति नास्ति
 पूर्वपक्षमिदमधिकरणमित्यर्थः॥ पूर्वपक्षमाहिष्यसमाधत्ते॥ एवं प्राप्तेन लुप्य
 ततितो वदहता वच्छब्दः सिद्धातिशंका निराकरणार्थः॥ एतद्विषयस्तदुत्तरं॥ आ
 दरात् तदेव स्फारयति तपाहति॥ जावाला हि आवयंति पूर्वोक्तिपिभ्योऽपि प्राप्ति
 ता॥ अस्मीत्यादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रधानं वचः यथेह ह्युचितावाला प्रातरं पक्ष
 पासते॥ एवं सर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते इति वचनादग्निहोत्रस्यातिशयो
 क्ततानि प्रत्युपजीव्यत्वेन अवगाते देववाक्यतया इहापि पूर्वोक्तिपिभ्योऽ
 स्मीत्यादिति प्राणाहति प्रधानत्वे लक्ष्यते तदेवं सति यथा वै स्वयमहत्याग्निहोत्रं
 परस्परं नुह्यो देवं तदित्यतिशयोक्तं न स्पष्टं प्राप्तिम्यं निदिता स्यात्तिभो जने स्वमि
 नः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयंती प्राणाग्निहोत्रे अदरे कस्योति न न्वद्विपता मे
 पाकृतिः प्राणाहतिं किं तु स्वमिभोजनं पक्षे एव नाभोजने पीत्यत आह यानि

नामाक्षरो वासनता॥ यद्यपि तद्वत्सत्यमिति॥ प्रकृतानुवर्त्येणाभेदः प्रतीयते तथापि फ
 लभेदेन भेदः॥ साध्यभेदेनेव नित्यकाम्यविषयो दर्शपोर्णमासाभ्यां स्वर्यकामोय
 जेतद्यावज्जीवं दर्शपोर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यं नुबं धिभेदे भेद इति
 प्राप्ते प्रत्युच्यते॥ एकैवेयं विद्या तत्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शो भेदेन प्रत्यभिज्ञा ना
 त॥ न च फलभेदः तस्मात्पुनरिदं हरहमिति तस्यैव पदे गतं रहस्यं नामोपा
 सने तत्प्रसंगे साधोऽप्यवोदोपं न फलं कल्पेत्ततो जाते सा विवाग्द्वयमाणा विप्रे
 यत्र पा संवलितार्थिकारकलना॥ ततश्च समसार्पिकादिक फलपुत्र मेकमेक
 पासनमिति सिद्धं॥ परकीये व्याख्यानमुपन्यस्यति केचित्पुनरिति॥ कात्रस
 जियक मप्यह्यादित्यविषयं धादे उपमपीत्युपास्याभेदादभेदः ततश्च वात्रस
 नेपकोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यत्रापि सैव हि सत्यादय इति सूत्रे व्याख्या
 तं॥ तदेतदुपयति तजसाधिति॥ ज्योतिरेकमकर्म संवेदिनीयमुज्जाय व्यापात्रये

प्राप्यत्वोपसहतेनतरं सा प्राप्यमवतोऽग्निहोत्रस्यलोपसहेतेतिमुच्यते ॥ इदं शः खल्वय
 मादः प्राणाग्निहोत्रस्ययदतिथिभोजनोत्रकालविहितस्वामिभोजनसमयादपद्व्याति
 थिभोजनस्यपुरस्ताद्विहितं तद्यदाग्निहोत्रस्यधर्मिणः प्राप्यमधर्मलोपमपिनसहते
 क्रतिः तदाऽस्याः केवकापाधर्मिलोपसहनइत्यर्थः ॥ पूर्वपक्षादेषमनुभाष्यदूषयति
 ननुभोजनार्थेति ॥ यथाहिकोऽपामिनामयनगतेऽग्निहोत्रेप्रकरणंतरान्तेव्यमि
 काग्निहोत्राद्रिन्तेद्रव्यदेवतारूपधर्मंतरहिततया तदाकोदौसाध्यसादृश्येननेव्या
 मिकाग्निहोत्रसमाननामतयातद्धर्मतिदेशेनरूपधर्मंतरप्राप्तिरेवंप्राणाग्निहोत्रे
 पिनेव्यामिकाग्निहोत्रगतपयःप्रभृतिप्राप्तौभोजनगतभक्तद्रव्यदेवताविधीयतेनचैता
 वताभोजनस्यप्रयोजकत्वे ॥ उक्तमेतदप्याभोजनकालातिक्रमात्प्राणाग्निहोत्रस्य
 भोजनाप्रपुक्तत्वमिति ॥ नचैकदेशद्रव्यतयाउत्तराद्विस्मृतेसमवधत्वातिवदप्र
 योजकत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापिप्रयोजकत्वात् ॥ यथाजाघन्यापत्नीः संयाजयं

५०
त्रि. त्रि.
वी.

तीतिपत्नी संयाजानो जघन्ये केशाद्व्यजुषां जाघनी प्रयो जकते ॥ सहिता मा प्रयो जको भ
वति यस्मिन् प्रयो जक गृह ए मंतरे एतान्नायते यथा न प्रयो जक पुकोडाश गृह ए मंतरे
एतदा ईशानं शक्यं ॥ शक्यं तु जाघनी वद्रुक्तं जातुं ॥ तस्माद्यथा जाघन्यतरेण विषयुपादाने ॥
परप्रयुक्त पश्य जीवने च खंडो मां स विक्रमिणे मुंडादिव दक्षतिकुपादीयते ॥ एवं भक्तम्
पिशकमुपादातुं तस्मान्न भोजनं भावय कत्व सत्तनं यि भाष्य गारस्य ॥ उपस्थितं तस्मिन् द
नात् ॥ तद्धोमीयमिति हि वचनं किमपि सन्नितद्रव्यं होमे विनियुक्ते ॥ तदः सर्वनाम्नः सन्नि
हितावगम मंतरेण भधाना पर्यवसानात् ॥ तदेतेन स्वाभिधान पर्यवसानात् तद्वद्रुक्तं प्र
यममागच्छेदिति सन्निति तमपेक्ष्य निर्वरितव्यं तच्च सन्निति भक्तं भोजनार्थमित्युक्त
मर्थं ह्यस्ति एव ते समवप्यतीतिवत् न भक्तं वा ॥ पोवा इव्यं तदेव प्रयोक्तुमर्हति ॥ जाघन्या
स्त्ववयव भेदस्य नाग्नीषोमीयपश्चधी तं निरूपणं ॥ स्वतंत्रस्यापि तस्य सनास्य स्पदरा
नात् तस्मादेत्येतस्य जाघनितो विशेषः यजोक्तं चोदकमास इव्यवाधया भक्त इव्य

को स विक्रमिणे

सलोपे प्राणनिहोत्रलोप इति मन्त्रे ११ वृत्ति ॥ अद्विदिति प्रतिनिधुपादात् ७

विधानमिति तदयुक्तं ॥ विष्णुदेशगतस्मान्निहोत्रनाम्नः तपाम्भावादायैवादि कस्मत्तु सिद्धं किं
चित्साक्ष्यमुपादाय स्यावकत्वे नोपपत्तेर्न तद्विधानं विधातुमर्हतीत्याह न चात्र प्राकृतमि
होत्रधर्मप्राप्तिरिति ॥ अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तावभ्युपगम्यमाना यो बहुतर
प्राप्ते बाध्यत न च सति संभवे बाधति च योन्यापः ॥ दृष्टमलचरैरवल्यगत्या प्राप्तवा
धोभ्युपेय इत्याह धर्मप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमाना यामिति ॥ चोदकाभावे मुपो द्रुलपति
अत्र एव चेह्यति ॥ यत एवोक्तेन क्रमेण हि देशाभावेऽत एव संपादिकत्वमग्निहो
त्रागानां तत्प्राप्तौ संपादिकत्वं नोपपद्येत कामिन्यां किल कुचवदनाद्यसता च
ऊवाकनलिनादिरूपेण संपाद्यते ॥ न तु नष्टं चक्रवाकादय एव चक्रवाका
क्षानां संपाद्यते अतो यवगण्डा मो न चोदकप्राप्तिरिति ॥ यत्वादर्शनमिति ॥ त
द्भोजनपक्षे प्राप्यमविधानार्थं यस्मिं पक्षे धर्मनवलोपस्तस्मिं धर्मिणोऽपि ॥ त
त्वेतावता धर्मिनित्यता सञ्जातीति भावः ॥ नन्वतिपि भोजनोत्तरकाले तास्वामि

५९
वा. त्रि. त्रि.

भोजनस्य विहितेति कथमसौ बाध्यत इत्यत आह नास्ति वचनस्यातिभासः ॥ सामान्य
शास्त्रबाधाय विशेषशास्त्रस्यातिभासे नास्तीत्यर्थः ॥ तन्निर्धारणानियमकृतदृष्टेः
एष गृह्यप्रतिबंधः फलं ॥ ममेव यस्मिन् पूर्णं मयी जुहूर्भवति न स पापदुःखैः क्लेशैः
शृणोतीत्येतदनाश्रया धातुमव्यभिचरितक्रतुसंबंधजुह्वारा क्रतुप्रयोगव
चनगृहीतं क्रतुसंबंधं सफलानपेक्षं सिद्धवर्तमाना पदेशप्रतीते न रात्रिस्तत्र व
त्फलतया स्वीकरोति ॥ एवमव्यभिचरितकर्मसंबंधो दीप्य गतमुपासनं कर्म
प्रयोगवचनं गृहीतं न सिद्धवर्तमाना पदेशवगतं समस्तकामावापकत्वं
दण्डफलकल्पनाया ले परार्थत्वात्तथा च पावसा र्थं क्रतुं ॥ इव्यं संस्कारक
र्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिर्यथा ॥ स्पृष्टिर्वा ॥ एवं च सति क्रतौ पूर्णं तानियम
वदुपासनं नियम इति प्राप्तं उच्यते ॥ मुक्तं पूर्णं ताया फलश्रुतेरप्यवादे नात्र
ते ॥ नहि पूर्णता नाश्रया यागादिवत्फलसंबंधमनुभवितुमर्हति ॥ अत्राप्यप्यत्राप्यत्र

व्यापारस्य च फलसाधनत्वात् ॥ यथा ह्युक्तं तन्मिमतः फलदर्शनादिति ॥ नापि स्वादिरता
 यामिव प्रकृतं क्रतुसंबंधो यथाप्यमस्तस्य प्रयः प्रकृतोक्तिः ॥ अनारम्भाधीतत्वात्
 पूर्णमयतायाः तस्माद्वाक्ये नैव जुहू संबंधो ह्येव पूर्णतायाः क्रतुराम्यो जापनी
 यः न जातस्तत्त्वं वाक्यं तत्तापयितुं महतीति तत्र वाक्यस्य तात्पर्यं भवत्यत्र यथाप्यणीयं
 यथाच तत्परं सन्नपरातायाः फलसंबंधमपि गमयितुं महतीति वाक्यभेदप्रसंगः
 दुष्टासनानां तु व्यापारोत्पत्तये स्वतः एव फलसंबंधो यथाप्युक्तं द्वीपाद्याप्रयत्नफलं
 विधानेन विरुध्यते ॥ विशिष्टविधानात् फलाप्यखलु द्वीपसाधनकमुपास
 नं विधीयमानं न वाक्यभेदमावहति ॥ ननु कर्मोद्गीयसंस्कार उपासनं प्रो
 दणदिव तद्वितीयाश्रितेः उद्गीयमिति ॥ तथा च जनादिष्विव संस्कारेषु फल
 आतेरप्येवोदत्वं भवेन्न ह्यत्रोद्गीयस्योपासना ॥ किंतु तदवयवसंस्कारस्य तु
 त्वमध्यस्तात् ॥ न चोक्तं कर्मोद्गीयस्योपासना ॥ न चोक्तं कर्मोद्गीयस्योपासना ॥

वा. त्रि. त्रि.

५२

तं तस्मात्सूनुहोतीतिवद्वि नियोगभंजेनोकारसाधनादुपसनाफलमिति संबंधः
तस्माद्यथाकृत्वाश्रयाण्यपि मोहोहनादीनि फलसंयोगादित्यानि एवमुक्तीपाद्युपस
नानीति द्रष्टव्यं शेषमुक्तं भाष्ये ॥ न चेदं फलश्रवणमर्थवादमात्रमिति ॥ अर्थवादमा
त्रत्वेऽस्य तपकोक्षादतिरिचयानतया फलपरत्वे न तु वर्तमानो प्रदेशात्साक्षात्फल
प्रतीतिः ॥ अतएव प्रयाजादिषु नार्थवादो वर्तमाना प्रदेशात्फलकल्पना ॥ फल
परत्वे त्वस्य न शक्यं प्रयाजादीनां फलार्थ्यना फलत्वे वक्तुमिति ॥ प्रदानवदेव
मुक्तं ॥ तत्र च त्वर्थलोचनपावापुप्राणयोः स्वरूपाभेदे सिद्धे तदधीन निरूप
णतया तद्विषयोपासनाय भुक्तान चाध्यात्माधिदेवगुणभेदाद्भेदः ॥ न हि गु
णभेदे गुणवृत्ते भेदान्निमित्तोत्पत्तिरुहोतीत्युत्पन्नसागिति हो त्रस्य दधि तंडुला
दिगुणभेदाद्भेदो भवति ॥ उत्पद्यमानकर्मसंपुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेद
वः यथा मिदवात्रिनसंपुक्तयोः कर्मणोर्नोत्पन्नकर्मसंपुक्तः ॥ अध्यात्माधि

देवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासना संयोगस्तपोपक्रमोपसंहारास्तौ च नयावियेकत्ववित्ति
यादेकैव सवृत्तिरिति प्रवृत्तिः पदः ॥ राक्षसस्तु ॥ सत्यं विद्येकत्वं ॥ तथापि गुणभेद
प्रवृत्तिभेदः सायं प्रातः कालगुणभेदाद्यप्येकस्मिन्पुनर्निर्वाहप्रवृत्तिभेद एव
मिहाप्यध्यात्मादिदेवगुणभेदगुणस्तनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति किञ्च ॥ आ
ध्यानार्थं ह्ययमध्यात्मादिदेवविभागेपदेश इति ॥ अग्निहोत्रस्यैवाध्यानस्य वृ
त्तेदधितंडुलादेवदयं पृथगुपदेशः ॥ एतेन ब्रह्मोपदेश इति ॥ एतेन तत्त्वाभेदेन एव
कारश्च वागादि ब्रह्मनिराकरणार्थः ॥ नन्वेतस्यैव देवतायै इति देवतामात्रं श्रूयते न
तु वायुः ॥ तत्कथं वायुमाप्तिमाहेत्यत आह देवतेत्यत्र वायुरिति ॥ वायुः खल्वग्न्यादि
न्सच एतदग्न्यादीनपेक्ष्यानवच्छिन्नोऽग्न्यादयस्तु ते नैवावच्छिन्ना इति संवर्गगु
णतया वायुरनवच्छिन्ना देवता सर्वव्यापिगम्य इति ॥ मिलितानां अवलोकने
शेषादिदस्य देवतायास्तमेव त्रयाण्यपि पुरोडाशानां सह प्रोदानां कायामुत्प

वा. त्रि. त्रि.

५३

तिवाक एव कृताधि कृतास्व कृता गुण मेदा रपा ज्ञानु वा क्वा व्यत्पा सविधानां ज्ञप
पान्नास मेवेदेव ता एयत्वा सदान प्र यत्कं भवति ॥ सह प्रदाने हि व्यत्पा सविधान
मनु ११ न्तं ॥ क्रमवति तु प्रदाने व्यत्पा सविधि रर्थ वान् तथा विध्यस्यैव क्रम
स्य विवक्षितत्वात् सुगममन्यत् ॥ **लिङ्ग भद्रमस्वा** तद्विबलीय सार पि ॥ ३८ सिद्धं
तेनोपक्रम्य पूर्व पक्षे पित्वा सिद्धं तयति ॥ तत्र यद्यपि भयोऽसि संतलिङ्गानि
मनश्चिदादीनां स्वातंत्र्यं स्वतंत्र्यं कानि तप विन ता नि स्वातंत्र्येण स्वातंत्र्यं अप्राप
काणि प्रमाण प्रापितं तु स्वातंत्र्यं मुणे हल यंति **तत्रात्रा** सि स्वातंत्र्यं अप्रापकं प्रमाणं
न चेद्देसा मर्थ्यं लक्षणं लिङ्गं येनास्य स्वातंत्र्येण प्रापकं भवेत् ॥ तद्वि सामर्थ्यं
भ्रं धानस्य कार्यस्य वा स्यात् ॥ यथा पूषा यतु मंत्रेण मंत्रस्य पूषा यतु मंत्रेण
यथा च पशुना यजेतेत्येकत्वं संख्याया अर्थस्य संख्येया वेषे र सामर्थ्यं न चेद्
मन्त्रार्थे दर्शनं लक्षणं लिङ्गं तथा मनुष्ये तेनास्य विध्युद्देशे नैक वाक्यतया

विधिपरत्वात् तस्मादसति सामर्थ्ये तदलेलिजे विरोधप्रकरणं प्रत्यहं मनश्चिदादीनां
क्रियाशेषतामवगमयति ॥ न च ते हेतवे विद्याचिन्तएवेत्यवधारणं क्रियाः क्रियानुप्रवेशं
वारयति येन क्रतिविरोधे सति न घनकरणं भवेदस्य साधनताया करणमित्यादेव
धारणस्य ॥ न च विद्यया हेतुविदश्चित्तमवेति उक्तं संवेधमापादयतां केषु
करणमपवाचितुमर्हति ॥ अन्यार्थदर्शनं स्वत्वे तदपि ॥ न च तत्स्वाते ज्ञेयमात्र
कमित्युक्तं तस्मात्तदपि न करणविरोधापादकं नायात्ममिति साक्षादिका ज्ञेयेतेषु
यः प्रकरणक्रियानुप्रवेशिन इव मानसवत् ॥ द्वादशाहे क्रियते ॥ अनया त्वया
त्रेण समुद्रस्य या प्राजापत्यं मनो गृहं गृह्णामीति ॥ संतत्र संशयः ॥ किं मानसं द्वा
दशाहादहं तस्मिन् तन्मध्यपाति नो दशमं स्मृताहं गमिति तत्र नागैर्द्वादशाहो म
नो मानसमिति मानसस्य द्वादशाहो देवव्यवदेशादस्मिन् स भवद्देवः ॥
निर्दूतानि द्वादशाहस्य गतरसानि च सतानि मानसे नैकव्यापयतीति यद्वादशा

५४
वा. वि. वि.

हस्यमानसेनस्तयमानत्वाद्देवसतिस्तुतिस्तुतभावस्योपपत्तेर्द्वादशाहादहंरंतरं
नतदं पत्नी संयाजोतताञ्जो पत्नीः संयाज्यमानसाय प्रसर्प्यतीति च मानसस्य
पत्नी संयाज्यस्य परस्तादृतेः ॥ अथोद्देशोऽप्यवपुस्तद्द्वादशा संख्या समवायात्क
थं चित्तमन्यथापि वृत्त्याद्द्वादशाहं संज्ञाविरोधाभावादिति प्राप्तेः श्रिधायते ॥ अथ
एतरेहि त्रयोद्देशोऽहं सिद्धेद्द्वादशाह इति संज्ञा जघन्यपवृत्त्यो न्नीयते ॥ नत्व
स्मितादृशं प्रमाणं तस्मिन् न च व्यपदेशभेदोऽहंरंतरं तत्कालितुमर्हति ॥ अगंग
भेदेनापि तदुपपत्तेः ॥ अतएव स्तुत्यसावकभावस्याप्युपपत्तेर्द्वादशस्यैव दीर्घः
केशैः पत्नी संयाजोतता तु यद्यप्येवमसर्गकृतयापि दशमस्याहो विशेषवचनात्
मानसानिग्रहणसादनकवनादीनियत्नी संयाजोत्तरं चिन्मविष्यति ॥ कि
मिवहिनकुर्मोदचनमिति ॥ एष वै दशमस्याहो विसर्गोपमानसमिति वच
नाद्दशमाहंरंतरावगम्यते विसर्गः ॥ अतोऽतवतो धर्मो न स्वतंत्र इति ॥ दशमे

हतिमानसायप्रसर्पतीति दशमस्याहंकारत्वनिर्देशाच्चतदंगं मानसं ॥ नाहंरंतरमिति सिद्धं ॥
तदेवं दशमस्य संबन्धिनो दशमस्याहं गं मानसमिति धर्ममीमांसास्मत्तत्त्वतोक्तं ॥ दशरात्र
गतस्यापि दशमस्याहं गमिति भगवान्भाष्यकारः ॥ **आतंपतरवलेनाहं यथा दशरात्रस्य**
दशमे हन्य विवाक्य इति ॥ अविवाक्य इति दशमस्याहं नाम ॥ **अतिदेशाच्च** ॥ नहि सां
ख्यिका नाम गतीनामिह काचित्ताग्निना किंचिदस्ति सादृश्यमन्यत्र क्रियानुप्रवेशा
त्तस्मादपि न स्वतंत्र इति प्राप्तेऽभेधाप्यते ॥ विद्येव तु निर्धारणत्वात् ॥ आभेदत्वेऽपि अतिवि
ध्युद्देशानामन्यथापि दर्शना नाम प्राप्तं प्राकृतं ॥ एतेषु त्वं अतर्विध्युद्देशेषु वचनानि त्व
पूर्वत्वादिभिः न्यायादिभिः कृते तत्त्वसाक्षात्प्राप्ते भेदादशोऽर्थः प्रतीयते तदनु रूप
एव संभवति ॥ प्रतीयते चेतेभ्यो मनश्चिदादीनां सातत्त्वावधारणं च फलभेदस
मन्वयश्च पुरुषसंबन्धश्च ॥ न चास्मिन् दोहनादिव कृत्वया अतत्त्वेन पुरुषार्थस्य
कर्मपारतंत्र्यं भवेत् ॥ न च विद्याचित्त एवेत्यवधारणं बाह्यसाधनापकरणार्थं ॥ स्व

५५

वा. वि. वि.

भावतएवविद्यामावाप्तानपेक्षत्वसिद्धेः॥तस्मात्पारिशेष्यान्मानसग्रहवक्रियानुप्र
वेशश्रेयाकरणाप्यसंबन्धोऽस्ति॥नचैवमर्थवृत्तेसंभृतियेतत्त्वमात्रेणान्यथा
तस्मिन्ऽपीडनीया॥तस्माच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यानिप्रकरणमप्यस्वातेज्जंमनसिदा
दीनामवगमयंतीति सिद्धं॥अनुबन्धविदेशात्प्रादिभ्यश्चाएवमेवविज्ञेयं॥ते
चभाष्यएवमुक्तः॥यदुक्तं॥वैश्वानराकृत्यं गतेपरेवलेखकाचितेनमनसिदा
दीनां विकल्पइति तदुल्लेखकार्यत्वेन दूषयति न च सत्येवक्रियासंबन्धइति
अपि च प्रकीर्तयेभीगये विद्याप्राधान्यदर्शनं न तन्मध्यपातिनोपितसामान्या
दिप्राधान्यत्वमेव लक्ष्यते न च मर्मगतत्वमित्याहुस्तत्रेण॥परेण च शब्दस्य ता
दृश्यं भाष्यस्वातेनुबन्धः॥स्फुटमस्य भाष्यं॥आसिराजस्तपः॥राजा स्वराज्यका
मोराजस्तपेनयजेतेति॥तंप्रकृत्यागमनेत्येवहिनामेधिं॥आग्नेयोऽथाक
पालेहिराग्नेरहितेत्येवमादिनाप्रकृत्याधीयते यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये

निधायाहुतिमाहुतिहत्वा तमभिधारयेत् यदि वैशेष्ये वैशेष्ये देवं यदि राज्ञो इति ॥ तत्र सं
दिश्यते किं ब्राह्मणं नं प्राप्ता नं निमित्तार्थे तत्र ब्रह्मण हीना मयं पागो विधा
येत इति तत्र यदि प्रजापालन कं २ को इरण्ण दि कर्म राज्ञे तं सकर्त्त राज्ञे तिरा त्रश
दस्यार्थः ॥ ततो राजा राजसूयेन यजेतेति ॥ राज्ञः सकर्त्त राजसूयेऽदि कारः ॥ तपश्च सं
भवं त्यविशेषेण ब्राह्मणं क्षत्रियवैश्या राज्ञः सकर्त्त इति सिद्धं सर्व एवैते राजसू
ये प्राप्ता इति यदि ब्राह्मणे यजेते तेवमाद्यो निमित्तार्थाः ॥ अथ तु राज्ञः कर्मदा
न्यमिति राजकर्मयोगात् तत्कर्म राज्ञं ततः को राज्ञे त्यपेक्षायाम् ॥ ये पुत्रसिद्धेरभा
वात्तपि कनिमतामं ससादिशदाया वधारण पक्षे प्रसिद्धि रिविधा एव क्षत्रियजाते
राजराट्प्रसिद्धिः तदवधारण कारणमिति ॥ क्षत्रियस्य एव राज्ञेतेन ब्राह्मणवैश्या
योऽपि सति राजसूयप्रकरणं भूत्वा ब्राह्मणदि कर्त्त कालिष्टयमेव कर्मणि प्रा
प्यते इति न नैमित्तकानि ॥ तत्र किं तावत्प्राप्तं नैमित्तिकानीति ॥ राज्ञः सकर्त्त राज्ञे

त हविमस्त

त्पार्यमाणमाध्यायं चाविवादः॥ तपहिवास्त्रादिषु प्रजाफलनादिकर्तृषुकनकरंज
 तपान्मेतच्चामरुदित्वा नेपुराजपदमाध्यायार्थं आविवादे प्रपुञ्जानादप्यंतेते
 नाविप्रतिपत्तेः॥ विप्रतिपत्तावप्यार्थं ध्याप्रयोगोपयोग्यवदराहवदार्थप्रसिद्धे रंध्रप्रसि
 द्धितो बलीयस्त्वात्॥ बलवदार्थप्रसिद्धि विरोधे त्वन्मालायाः पालिनीयप्रसिद्धे वि
 रोधे तत्तपेक्षेसादितिन्यायेन बाधनात्तदनुगुणतया वाक्यं चिन्तायनकुलादि
 बदन्याख्या नमात्रपरतया नोपमानत्वाद्वाज्यस्य कर्त्ता नात्रेति सिद्धे निर्मातार्यः॥
 अतप्रकृत्या च पादशब्दोप्यंजसः सादिति प्राप्तमेवं प्राप्त उच्यते॥ अतो न विरो
 धोक्तिर्यार्यश्लेषप्रयोगयोः॥ वैदिकाद्याव्यपदेशात्तु विशेषस्तत्र दर्शितस्तद्विहनात्
 शब्दस्य कर्मयोगाद्युक्तं त्रिप्रयोगः॥ कर्त्तृयोगाद्वा कर्मणीति विशेषे वैदिकवा
 क्यशेषवदम्पुक्तेतरस्यात्र भवतः पालिनेः स्मृतेर्निर्णीयते प्रसिद्धिरंध्रा
 णामनादिकदिमती चार्यणां प्रसिद्धिर्जगत्यादिशब्दवत् न च संभावितादि

मन्त्रावाप्तिसिद्धिः पालितिसिद्धिः मणोपादानादिप्रसिद्धिमादिमती कर्तुमुत्सहते गव्यादिशब्द
प्रसिद्धेरनादित्वेन गव्यादिशब्दप्रसिद्धेरप्यादिमत्वापत्तेः ॥ तस्मात्पाणिनीयस्मृत्यनु
सृतांश्च प्रसिद्धिवलीपक्षेन दक्षिणत्वज्ञातो रजशब्दे मुखे तत्कर्तृत्वे तज्ज्ञातो गज
शब्दो गोरु इति ॥ दक्षिणस्यैवाधिकाराद्राजस्येतत्प्रकरणमप्युपावृष्टे रक्त
र्षः ॥ अन्वयानुकोषोद्यदिशब्दो न त्वपूर्वविधौ सति तन्मन्त्रयपितुमर्हति ॥ अ
तएवाहयदिशब्दपरित्यागे रुच्यध्याहारकल्पनेति ॥ इयं च न राजस्योपादयिका
रं तस्मै तयोनाप्यकासं यज्योदितनास्तीति कल्पयित्वा ॥ एतस्मिन्स्वधिकारोक्तान्ता
प्यकामस्यैव विहितस्य संभवात्प्राप्तिनिमित्तापिता ब्राह्मणादिप्रवणस्येति दुर्वा
रेवेति ॥ एकज्जात्मनः शरीरे भावात् ॥ अदि कुरुतात्पर्यं माह इति ॥ समु
पनप्रयोजनमाह बंधमोक्षेति ॥ असमर्थे नैव बंधमोक्षेति ॥ समर्थे नैव बंधमोक्ष
दाधिकाराभावमाह न स्य सतीति ॥ अद्यस्तनैत्रोक्तेन पौनरुक्त्यं चोदयति ॥ न
न्विति ॥ तत्परिहारात् ॥ उक्तं भाष्यकृतेति ॥ न सज्जकारेण तत्रोक्तं येन पौनरुक्त्यं

॥

वामिनि

५७

वेदपितृभाष्यकृताऽत्रत्यस्यैवार्थस्यापकर्षः प्रमाणत्वात्तत्त्वोपयोगितया तत्रकृत इति ॥ श्री
द्विकरणसंगतिमाह ॥ अविचेति ॥ न च आत्मसिद्धोपपत्तमावात्रोच्यंतां किंदाक्षेपेणेत्य
तज्जाहोक्षेपप्रविकारोति ॥ अक्षेपमाह अत्रैकेदेहमात्रदर्शिन इति ॥ अक्षेपसमस्त
व्यक्तेषु पृथिव्यसंज्ञोवापुषु न चेतन्पदेष्टपापिकायाकारपरिणतेषु भविष्यति
नहि क एवाद्यः समस्तव्यक्तीनामादत्तादृष्टा इति मदि कारिपरिणताना तम
याति ॥ अहमिति चानुभवेदेहावगौक्याकारः प्रपते न तु तदतिरिक्तः तदधिष्ठा
नः कुंड इव दधीति ॥ अत्र एव च हं स्वलोकस्वामीत्यादिसामानाधिकरण्यापपत्तिर
हमः स्वलादिभिः ॥ ननु तदसमा नाधिकरणानि मधुकादीनि कुंडैकाधिकर
णमनुसंवैति सितं मधुरं कुंडमिति ॥ न चोत्पत्तमात्रमनुमानादिभिः प्रक
मुच्येतुम् ॥ न स्वत्वप्रत्यक्षे प्रमाणमस्ति ॥ उक्तं हि ॥ देशकालादिरूपाणामेद
दिनां सृष्टिपुमाकानामनुमानेन प्राप्तद्विषयिर्हर्षभा इति ॥ यदा चोपलब्धि
साध्यतां तदीयकभावस्यालं गस्यं गतः तदा वैवर्कपादुष्टव्यभचारः ॥

शब्दस्य॥ अर्थोऽप्ये आत्मा तत्रो द्वा र्थो च रायाः॥ उपमानस्य च सर्वे उद्देशास्तस्य द्वा र्था वि
कल्पितस्य च सर्वे सा रूपे तत्वात्॥ एकदेशा सा रूपे चातिप्रसंगात् सर्वे स्य सर्वे एव प्रमाना
स्तौ त्रस्तु हेतुभीष्य हता व्याख्यातः॥ चेष्टा हि ता हि त प्राप्तिरिति हा र्थो व्यापारः॥ स च श
रीरा धीन तया ६ प्रमानः शरीर धर्मः॥ एवं प्राणः स्या स प्रश्वा सा दि रूपः शरीर ध
र्म एव ६ छा ६ पञ्च ग धा णां तराः तेषां पि शरीरातिरिक्त स्य तदा श्रयस्यानुपलब्धेः स
ति च शरीरे भावा दंतः शरीरा श्रया एव॥ अन्यथा ६ छ हाना ६ छ न्त्य ना प्रसंगात्
शरीरातिरिक्त आत्मनि प्रमाणा भावात्॥ शरीरे च संभवात्॥ शरीरमेवेष्टादि
मदात्मैति प्राप्त उच्यते॥ अतिरेकस्तत्र बाधित्वान्नानुपलब्धवत्॥ नाप्रत्यक्षं
प्रमाणा मि ति बुवा एः प्रष्टव्ये जायते कुतश्च भवाननुमाना दनामप्राप्ता एव ध्यायि
तवानिति प्रत्यक्षं हीलिंगादि रूपमात्रं ग्राह्य नाप्राप्ता एव मेवा विनिश्चयः नुमति
नहि धर्मज्ञानमिवैवा मिदिपार्थ संनिकर्षादि प्राप्ता एव ज्ञानमुद्देतुमर्हति॥ विदुः

वा. वि. वि.
५८

दशकालावस्थासकसमेदेनवमिचारेतेदमा॥ नचेतावात्प्रत्यक्षस्यवापारः संभ
ति॥ यथाहुः॥ नहीदमियतोव्यापारान्वर्तुसमर्थसन्निहितविषयबलेनो
त्पत्तेरविचारकतादिति॥ तस्मादस्मिन्ननिष्पत्तापिप्रमाणं तदमभ्युपेयं॥ अ
पिचप्रतिपन्नमुपासमपहायाप्रतिपन्नविप्रतिपन्नसिद्धिः प्रेक्षावद्वि
प्रतिपाद्यते॥ नचेवामित्यभावोभवत्यत्यदगेचरः॥ नखल्वेतेगौरवादिब्रह्म
त्यदगेचरः॥ नखल्वेतेगौरवादिब्रह्मकिंतुवचनचेष्टादिलिङ्गानुमेयाः॥ नचलिङ्ग
मप्रमाणं यतातेसिध्यते॥ नचउक्तमित्यभावमविज्ञापयंदं नउक्तं प्रति
पिपादयिष्यते॥ नवधेयवचनस्यप्रेक्षावज्ञानात्॥ अपिचप्रमाणोपिहितानि
नप्राप्तिपरितारयितः कोमलशब्दप्रमाणलाघां भविप्रवर्ततेपरितरंति
चाशानतएकं२ काकीर्णं नामिकसुपक्षेपपिपशुः इहानिष्टसाधनमवि
धान्नोखल्वस्मिन्ननुमानगेचरप्रवृत्तिनिवृत्तिगेचरेतत्प्रहस्यभवति॥

शो

नच परप्रत्यापनाय शब्दप्रपुंजीतशाब्दस्पर्शस्याप्रत्यक्षत्वात् तदेवं मानासम्भवे
निकस्य जनांतरमस्मिन्नेव तु जन्मनुपस्थितोऽस्य कलप्रवृत्तिनिवृत्तिवि
हनेको महान्नरकः परांक्रांतं चात्र स्मरिभिः ॥ अतएव प्रदेष्टुं चोच्यते ननु यत्र ३७ ३८
मानार्थापत्तिर्भूयः सामान्ययोगेन चोच्यमानमुपपादितं प्रमाणं लक्षणं तदत्र
स्मात्तावत्प्रमाणं तत्र ॥ यत्प्रत्यक्षमेवाहं मत्प्रयः शरीरातिरिक्तं मां लवत उ
द्यन्त्यव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते योगव्याघ्रवत् ॥ स्वमदशायां च शरीरांतरपरि
ग्रहमिमानेऽग्रहकारास्वदस्य प्रत्यभिज्ञापमानं त्वनित्युक्तं ॥ अत्र योजनानुन
वव्यतिरिक्तः ॥ किंतु व्यतिरिक्त आत्मा देहात्तु तः तद्वा भावित्वात् ॥ चैतन्यादि
र्गदिशदी रगुणः ततोऽनेन विशेषगुणेन भवितव्यं न तु संख्या परिमाणसं
योगविभागादव सामान्यगुणेन तथा च ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतेभ्यो
विनोदं यथा केपादयः ॥ न स्य क्लिप्तं भवः भूतं च रूपं दिरहितं चेति ॥ तस्मा

५६

म. वि. वि.

इत विशेषगुणरूपादिवैधर्म्यं न चैतन्मशरीरगुणः एतेनेष्टदीनामपि मरीरगु
एव तं प्रत्युक्तं ॥ एवं प्राणवेशाद्योपपद्यते देहधर्म एव तपापिनो देहमात्रप्रभवाः स
तवस्यायामपि संगात् तस्माद्यस्यैतेऽपि शानो देहधर्मो भवेति सदेहातिरिक्त
आत्मा ॥ अ. ६६ कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वात् नृपपत्तेरात्रैव
भ्युपेतव्य इति ॥ वैधर्म्यं तस्माद्देहधर्मो भवेति ॥ स्वपश्यत्युदादिह धर्मा
दृष्टाव्या कथा ६५ ॥ इष्टादप्यस्तु सप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैधर्म्यं तस्मादपि दे
हातिरिक्तधर्म इति ॥ तत्राप्यपि चैतन्यमपि मातविशेषगुणः ॥ यावद्भूतम
उच्यते तन्न च मद्वाक्ता व्याभचारः सामर्थ्यस्य सामान्यगुणत्वात् ॥ अपि च म
दशक्तैः प्रतिमदिकावयवमात्रावतिष्ठते ॥ तद्देहेपि चैतन्यं तदवयवेषुपि
मात्रपाभवेत्तथा चैकस्मिन् देहेऽवयवाः चेतयेरन् ॥ न च बहूनां चेतनानामन्यो
न्यामिमांशानुविधानसंभव इत्येकशशबद्धा इव बहवो विहंगमा विरुद्धादि

क्रियाभिमुखः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुमुक्तं ते एवं शान्ति
मपि न किंचित्कर्तुमुक्तं हेतुमपि न नान्ययमात्राधर्मधर्मभावः शक्यो विनि
श्चये ॥ मा भद्रा का शान्ति सर्वधर्मैः सर्वेष्वन्यथा ॥ अपि त्वन्ययव्यतिरेकाभ्यं
सादिग्य आत्रव्यसंकाः ॥ तथा च न साधकत्वमन्वमात्रस्येत्याह अपि च स
तितावदिति ॥ दूषणं तं विवक्षुः कश्चिपि किमात्मकं चेति ॥ स एवैकं गेयेना
हनतीति ॥ नास्ति कश्चाह पदनुभव नमिति ॥ यथा हि भूतपरिणामभेदरूपादिः
ननु भूतचतुष्टयादप्यंतरं ॥ एवं भूतपरिणामभेद एवैतन्न ननु भूतेभ्यो र्थांतरं
येन एवैव्याप्यै ज्ञेयो वापु रितितत्त्वानातिप्रतिज्ञा व्याघातः स्यादित्यर्थः ॥ एत
तदुक्तं भवति चतुर्णामेव भूतानां समसं ॥ जगत्परिणामे न त्वस्मिन् तत्त्वा
तं यस्यापरिणामे रूपादयोऽन्यद्वा परिणामांतरमिति ॥ अत्रोक्तं अभिज्ञा
वडुपपत्तिमिदं ह धर्मत्वं निरस्तं तिपापुपपत्तं रुमिदित्सया तततहि

वा. वि. त्रि.

६०

भूतधर्मीरूपाद्विषयजडताद्विषया एव दर्शनतु विषयिणः ॥ न च के वं विविधिया
णमपि विषयत्वमविष्यतीति वाच्यं ॥ सात्मनिवृत्तिविरोधात् न चोपलब्धा
वेव प्रसंगः तस्याग्रजडायाः स्वयं प्रकाशत्वाभ्युपगमाकृतोपपादनं चैतत्
रस्मात् ॥ उपलब्धिवदिति सत्रावयवंपो जयति ॥ यथैवास्मादिति ॥ उपलब्धि
गहिण एव प्रमाणं चुरीरव्यतिरेकोपवगमते तस्या स्मृतः स्वयं प्र
काशत्वमप्येन भूतधर्मे भोजडे भो वैल द्वा एन व्यतिरेकनिश्चयात्
अस्तु तर्हि व्यतिरिक्तोपलब्धिर्भूतेभ्यः स्वतंत्रातपाप्यात्मनि प्रमाणा
भाव इत्यत आह उपलब्धिस्वरूपस्यानात्मैति ॥ ज्ञातानतस्तव दुपल
ब्धिभेदानां भूतधर्मयल इति विषयभेदादभ्युपेयः ॥ न चोपलब्धिव्यतिरे
केण विषयाणां यथा संभवतीत्युपपादितं ॥ न च विषयभेदेनाहि प्रमा
णमस्तीति चोपपादितं त्रुपतत्त्वसमीक्षाया मस्माभः ॥ एवं च सति विषयद्रुपत

इतिवेवसुदुर्लभाविति दूरनिस्तविषयभेदादुपलब्धिभेदसंकेतः॥ तेनोपलब्धेरुपलब्ध
त्वमपि न ताविकं किं त्वविषया कलितं॥ तत्राविद्यादशाया मप्युपलब्धेरभेदइत्याह अह
मिदमद्राहमिति चेति॥ न केवलं ताविकादभेदान्नित्यत्वमताविकादपि नित्यत्वमेवेति त
स्यार्थः॥ अतएव पुनरेतत्॥ नानात्वे हि नान्येनोपलब्धेऽन्यस्यपुरुषस्य स्मृतिरिति चेति स्म
यतिर्नोपपद्येतेत्यर्थः॥ निराकृतमर्थान्निराकरणांतराया नुवते यत्तत्तमिति॥ योहि
देहव्यापारादुपलब्धिरत्यद्येते तेन देहधर्म इति मन्यते तं प्रति इदं दूषणं न चातं दे
हस्येति॥ अतस्तमुपसंहरति तस्मादनवद्यमिति॥ अंगावव द्वास्तु न पारवा स हि प्रतिवे
दः॥ स्वरादिभेदादतिवेदमुद्रायादयो भिद्यंते तदनुबद्धास्तु प्रत्ययाः प्रतियोगविहिता भे
देना॥ तत्र संशयः किं यस्मिन्वेदेय उद्रायादयो विहितस्तेषां भवतु देहविहिताः प्रत्यया दुता
न वेदविहिताना मप्युद्रायादौ ते प्रत्ययाः किं तावत्प्राप्तं उमि त्तेतदनुबद्धास्तु
प्राप्तिरिति तु उद्रायाप्रवणेनोद्राया सामान्यमवगम्यते निर्विशेषस्य च तस्यानुपपत्तेरिति

शेषाकांक्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य सन्निधानात्तेनैवैकांक्षाविति वृत्तेर्न शाखां तस्य
 यमुद्गीयां तस्मै संप्रेक्ष्यते ॥ न चैवं सन्निधानेन कतिपि उपायैर्हि कृति समर्थं तस्यैव संप्रदा
 धेत ततः कतिपि उपायैस्तनैव तदस्ति ॥ न ह्युद्गीयकृत्यमिहितलक्षितो सामान्यविशेषो
 बाधितो स्वशाखागतयोक्तयोः स्वीकाराच्च शाखां तस्यैव स्वीकारेऽपि ॥ यथाह ॥ कति
 वाक्ती गृहीत्वेह वयं तु कृतिलक्षिते ॥ इत्यादि यदि मुच्यते का कति कृत्या प्रत्ययान्त इति
 एवं प्राप्ते क्रमः ॥ उद्गीयाद्युक्तवद्वक्तुं प्रत्ययान्तानां शाखासु प्रतिवेदमनुवर्त्तते
 न ॥ ननु प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेत् ॥ उद्गीयमित्यादि सामान्यकृतेऽविशेषात् ॥
 तत उक्तं भवति ॥ युक्तं पटं सुक्तमानयेत्पादोपट्यकृतिमविशेषेण प्रवृत्तामपि स
 न्निधानात् सुक्तकृतिर्वाधेत इति ॥ विशिष्टार्थप्रत्ययाने प्रपुक्तत्वात्पदानां सम
 भिव्याहारस्य न्यायात् ६ उपपत्तेः ॥ न च स्वार्थमस्य रायत्वं विशिष्टार्थप्रत्ययाने
 दानेन मिति विवक्षितं ॥ न च स्वार्थमस्य रायत्वं विशिष्टार्थप्रत्ययाने

एनस्वप्रयोजनमपवाचितुमुत्सहतेमानवाधप्रयोजनभावेनस्वार्थस्मरणमपीतिपुत्रम
 विशेषप्रवृत्तायाः अविश्रुतेरेवस्मिन्नेवविशेषेऽवस्थानं। इह तद्वाच्यं अतोऽविशेषेणविशि
 ष्णप्रत्ययकत्वात्संकोचेप्रमाणकं। नैनास्मि॥ नचसन्निधानमात्रमपवाचितुमर्हति॥ अ
 तस्मान्न्युद्धारेणचसर्वविशेषगमिन्याः अतोरेवस्मिन्नेवस्थापनंपीडेवतस्मात्सर्व
 द्रव्यादिविषयाः प्रत्ययाइति॥ मन्त्रादिवद्विनाशः॥ विरुद्धमिति नः कसं प्रत्ययः पत्य
 माणेननोपलभ्यतेउपलब्धं चमन्त्रादिपुकारांतरीयेषुशब्दांतगतकर्मसंबंधित्वं॥
 तद्धिहापीतिदर्शनादविरोधः॥ एतच्छर्षितंभाष्येणसुगमेनेति॥ भस्मः कुरुवज्र
 मस्तंतथाहिर्दीयति॥ वैश्वानरविद्यायां ह्योदोगेति व्यसोपासनं समसोपासनं चोत
 समसोपासनमेवेति॥ तत्रादिवमेवभगवोक्तमितिहोवाचेतिप्रत्येकमुपासनम
 तैः प्रत्येकंचफलवत्त्वान्मानात्समसोपासनेचफलवत्त्वमते उभयप्युपास
 नं॥ नचपथावैश्वानरमेवैवमदृष्टकपालोभवतीत्यादिनामवपुत्यवदानां प्र

६२

ना. त्रि. वि.

लेन फल अवले प्यर्थवादमात्रत्वं ॥ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्यस्यैव तु फलवत्त्वमेव
 मन्त्रापि भवितुमर्हति ॥ अत्र हि द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधि विभक्तिः कृतिर्वेद सत्राणां
 लाभवतीत्यादिषु वर्तमाना पदेशः ॥ न च वर्तमानं त्वपूर्वत्वादिति विधिब्रह्मनाऽवपुत
 वादेन कृत्वा पुपुषते ॥ इह तु समस्तैव सैव वर्तमाना पदेशस्याविशेषादगृह्यमाण
 विशेषतः को भयत्रापि विधिकल्पनायाः फलकल्पनायाश्चाभेदात् ॥ निंदयाश्च
 समस्तोपासनान्भेदस्योपासने पुपुषते ॥ इति मेवाश्वस्याहुति मन्त्रवत्त्वं तदिति व
 र्त्तते ॥ उभयविधमप्युपासनमिति प्राप्त उच्यते ॥ समस्तोपासनस्यैव ज्ञेयत्वं
 व्यस्तोपासनस्य ॥ यद्यपि वर्तमाना पदेशत्वमुभयत्राप्यविशिष्टतया पदोर्वाप्य
 लोचनया समस्तोपासनपरत्वं स्यादगमः ॥ यत्परं हि वाक्यं तदस्यापि ॥ तथा हि प्रा
 चीनशालग्रामतपो वैश्वानरविष्णुनिर्गपायाश्च प्रतिवेदेयमात्रम् ॥ ते च त
 त्रदेव देशोपासनमुपन्यस्तवन्तः ॥ अत्रैवेयस्तदुपासनं न द्वादशवन्तः निवर्त्तन्ते

न समस्योपासनमुपसंजहारतथा चैकवाक्यतालाभापवाक्यभेदपरिहाराय च समस्योपास
नपरतैव संदर्भे लक्ष्यते तस्मादेकफलसंकीर्तने प्रधानत्वात् स समस्योपासनस्य
पुनरुक्तत्वमिति सिद्धं ॥ एकदेशिव्याख्या नमुपन्यस्यत्ययति केचित्तत्रेति ॥ संभवते
कवाक्यत्वे वाक्यभेदस्याप्याप्यत्वात् ॥ नेदं शस्त्रव्याख्यानं समं ज्ञेयमित्यर्थः ॥ नाना
शब्दादिभेदात् ॥ सिद्धं तत्वाविद्याभेदमध्यस्थं न विचारजातमभिनिर्वर्तितं ॥ संप्रति तु
सर्वासाक्षी म्बरगोचराणां विद्यानां किमभेदे भेदे वा एवं प्राणदि गोचरास्त्विति वि
चारयितव्यं ॥ ननु यथा प्रत्ययाभिधेयाया अत्र पूर्वभावनाया आज्ञानतो भेदाभावेऽपि
धातुर्थेन रूप्यमाणत्वात् स च प्राणोर्भेदो न प्रवृत्त्यर्थयागादिधातुर्थीनुबंधभे
दात् भेदः तदनुरक्तो या एव तस्याः प्रतीयमानत्वात् एवं विद्यानामपि रूपतो वेद्यस्य
म्बरस्याभेदेऽपि तत्र सत्वं लक्ष्यत्वादिगुणोपधानभेदात् ॥ विद्याभेद इति नास्ति भेद
शब्दा ॥ उच्यते ॥ एकमनुबंधभेदात् कार्यरूपाणामप्रवभावानां भेद इति इह वृत्त्याः सि

निप्रक्षेपेष्टातंत्रतया न विधेयता मतिरिति॥ न च तत्र कुण्डलपोषासनानि गुणभेद
न विधेते न चाग्निहोत्रमिवोपासनाविधायक इति तत्र, लादिगुणवदित सत्यसंन्यासो
दिगुणविधिर्नैकशास्त्रं स्यात्॥ अतएव तत्रोपासनांतरे तत्र कुण्डलविशेष
नामवगते रगस्यमाणवशेषतया सर्वासां भेदस्तुल्यः॥ न च समस्तशाखा विहितसर्व
गुणोपसंहारः सक्रानुष्ठानसम्याद्भेदः॥ न चास्मिन्पक्षे समाना संतः सत्यकोमत्वा
दप्यति॥ वेचित्खलु गुणः कासुनिष्ठिषासुसमानास्तेनैव विद्यावैश्यावर्तयित
व्याः॥ एकत्रैकत्वात्॥ विद्याभेदे तु नैवैकस्यैव विद्याया मुक्ताविद्यां तदेनोक्ता इ
ति विद्यातरस्यापि तत्र कुण्डलापवत्त्वाः॥ अनुक्तानामप्राप्तिरिति॥ विद्वत्सोऽविशिष्टफले
त्वात्॥ तावदग्निहोत्रदर्शयोरैवासादिषु पृथगधिकाराणामपि समुच्चयोऽप्येव निय
मवान्॥ तेषां नित्यत्वात्॥ उपासनासुकास्यतया न नित्यासस्यानासां समुच्चयानि
यमः॥ तेन समानफलो नादौ शौणमास उपोषितो माना भिन्ननिपमवाचिकल्पः॥

स्मानैकप्रयोगवचनग्रहणे भवतीति पूर्वोक्तमर्थमादिपन्त्यवतिष्ठते॥ यद्यपि हि काम्या एता उ
पासनास्तथापि न स्वतंत्रा भवितुमर्हन्ति तथा सति हि कल्पयानाम्भित तपा क्रतु प्रयोगा हिरण्य
मृणां प्रयोगः प्रसज्येत॥ न च प्रपुञ्ज्यंते तत्कस्य हेतोः कल्पयानाम्भितानामेव तासां तत्फललोद्देशे
न विधानादिति एवम्॥ अथ तत्र तादात्मितानां प्रयोगवचनेन अया एतां समुच्चयनियमेना
श्रितानां मपि समुच्चयनियमो युक्तः॥ इतरथा तदा श्रिता ता उपपत्तेः स च प्रयोगवचन उपा
सनाः समुच्चयन्यत्र तत्फलका मत्तानां मवश्यं भावमादिशत॥ तदभावे तासां समुच्चयनियमा
भावादिति मत्वा न स्पष्टं पदं कांश्चितस्तु यथा विहितो प्रदुष्टप्राधान्येन केचिन्प्रयोगवचने
न पदार्थस्वभावा न न्यथापि तु मर्हति॥ किंतु तद्विरोधेना न त्रिष्टते तत्र कल्पयानामभित तत्त्वान्
समुच्चयेन निरूप्यतु मर्हति॥ न हि कामा विधायंते येन समुच्चयेन अचित्तु उद्दिश्यंते माना त
रनुसारी बोद्देशेन तद्विरोधेनोद्देश्य मन्वययति॥ तथा सत्पुद्गलानुपपत्तेः तस्मात्कामाना
मानं त्यक्त्वा तदेव बोधा नामुपासना नामप्यनित्यत्वं नित्या नित्यं संयोगविरोधात् सत्य

वी. त्रि. त्रि.
६५

पितदा अपाणं नित्यत्वे ॥ इदमेव चाश्रयते तत्त्वमाश्रितानां पदं अये सत्येव वृत्तिर्नीमतीति
ननु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति ॥ तदिदमुक्तं ॥ अश्रयते तत्रापि त्रिंशत् ॥ समाहारात् ॥ होतृषद
ना ऊर्वा पदु रङ्गी तमनु समाहृताति ॥ अत्रि ॥ अभिन्नक्रमोदु रङ्गी तमकीति ॥ वेदा ततोदि
तम एवो मीये क त्वप्रत्ययसामर्थ्या होतृषदना होतृकर्मणः शंसनादु रङ्गीता प्रती समाह
धाति किं तदिदं तत्राह उरङ्गी तमपि ॥ वेदा ततोदिते चो रङ्गी तमपि ॥ उत्पन्नं दाता ॥ एवं
वचनेदा ततोदितं स्पष्टं यस्मैत्यादियोजनीयं ॥ गुरु साधारणं अते ॥ अस्य
सत्रस्यान्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च व्याख्या ॥ शेषमतिरौहितार्थम् ॥ इति श्री
वाचस्पतिमिश्रविरचितेशास्त्रीरक्षभाष्यविभागे भास्यं ततोपस्थाध्यायस्तुता
यः पादः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥

॥ त्रिंश्रुषार्थोक्तः शब्द इति वादरायणस्थितं तत्तौपनिषदामपवर्गोऽस्य श्रुषार्थसाध
नात्मज्ञानपरत्वमुपासनानां तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमधस्तनं विचारजातमभिनिर्वृतितां सं
प्रतिबुद्धिर्भौपनिषदात्मतत्त्वज्ञानमपवर्गसाधनतया श्रुषार्थमाहोक्ततु प्रयोगापेक्षि
तकर्तृप्रतिपादकतया कृत्यर्थमिति मीमांसामहो यदा च कृत्यर्थतदा यावन्मात्रं कृतुप्रयो
गविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमाहुः फलोपभोगं कृत्यं चानेवैतदनित्यत्वे घटते तत्तद्विप्राणा
शक्तताभ्यामप्रसंगात् अतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषत्प्रविवक्षितं इतो न्युच
मनपेक्षितमपेक्षितविपरीतं चानापनिषदर्थः स्यात् यथा शुद्धबुद्ध्यादियद्यपि च जीवा
नुवादेन तस्य ब्रह्मात्मप्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रबंधेन तत्र तत्र प्रतिपादितं
तथाप्यत्र केचन चित्तवत्पक्षं कावी जानां निराकरणेन तदेव स्थूणा निखननन्यायेन
निश्चलीक्रियत इत्यस्ति विचारप्रयोजनं तत्र यद्यपि प्रोक्षणादिवैत आत्मज्ञानं न किंचि

न. त. ३.

१

कुत्रमारम्भाधीता यद्यपि च कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितकृतसंबद्धं कर्तृमात्रस्य लौकिके घटिकर्मसु
दर्शनात्। यनपस्मतादिवदनारम्भाधीतमप्यव्यभिचरितकृतसंबद्धं नुहृदारेणावाको निवक्तु
वर्थमापद्यते। तथापि यादृश आत्मा कर्ता मुष्मिक स्वर्गादिफलभोगमागीदेहाद्यतिरिक्तो
वेदांतिः प्रतिपाद्यते। न तादृशस्यास्तिलौकिके शुक्लकर्मसु पयोगः। तेषां मैहिकफलानां श
रीरानतिरिक्तेनापि यादृशतादृशेन कर्त्रोपपत्तेः। आमुष्मिकफलानां त्रिवेदिकानां कर्मणां
तमंतरेणासंभवात्। तसंबंध एवायमोपनिषदः कर्तृति। तदव्यभिचारात्तान्यनुस्मारयत्
नुहृदिवत्वाक्येनेव तत्तज्ञानं पस्मतावत् कर्तृत्वमर्थमापद्यत इति फलश्रुतिर्यथादः। तदु
क्तं। इष्टव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्। फलश्रुतिर्यथादस्यादिति। औपनिषदात्मज्ञानसं
स्कृतौ हि कर्ता। पारलौकिकफलोपयोगोऽस्मीति विद्वान् अद्वावान् कुत्र प्रयोगां
नान्यथा। प्रोक्षिताश्च व्रीहयः कृत्वांगमिति। प्रियादिस्त्रितस्य च संसारिणा एवात्मनो द्र

राम०

एवमेव प्रतिज्ञानात् अपहृतपापमन्त्रादपस्तुतद्विशेषात् प्रमितस्यैव सुत्पथं ननु तत्परत्वमुपुनी
षद् ॥ तस्मात्कथं वात्मज्ञानं कर्तुं संस्कारनिष्ठं प्ररुषार्थमिति ॥ एतदुपोद्गलनार्थं च ब्रह्मवि
द्यामाचारादिः श्रुत्यगात उपस्तुतं केवलं वाक्यात्मा ज्ञानस्यैव त्वर्थं ॥ तृतीयाश्रुतेऽज्ञान
चेतस्रस्ततो हीयविद्याविषया यदेव विद्येति सर्वनामावधारणाभ्यां व्याप्तेरतिगमात् ॥ पथा
य एव धूमवानादशः सर्वद्विमानिती समन्वारं भवचनं च फलारं भवे विद्याकर्मणाः साहित्यं द
र्शयति तच्च पद्यप्याग्निपारिव्यापगम इव तसमप्रधानत्वेनापि भवति ॥ तथा पृक्त्यापुत्र्या
विद्यायाः कर्मप्रत्यंगभावेनैव नेतव्यं चेदर्थं ज्ञानवत्तः कर्मविधनात् उपनिषदोपिवेदार्थ
इति तत्ज्ञानमपि कर्मगमिति ॥ ७॥ नियमाच्च ॥ सुगमं सिद्धं तयति ॥ ७॥ अधिकोपदेशात्तु वा द
रायरास्येवंतद्वृत्तिनात् ॥ यद्विशरीरायतिरिक्तः कर्त्ता भाक्तात्मेत्यतावन्मात्रे उपनिषदः पर्यवसि
ताः स्फुल्लतः स्याद्वेवंतद्वृत्तिनात् ॥ तास्ते च भूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्ध्यासीनब्रह्मरूपता प्रति
पादनापरा इति तत्र तत्रासंबुद्धावेदितं अनधिगतार्थबाधनस्वरसताद्विशेषस्य माराणां तं सिद्धा २१

श्री. ल. व.

२

नुवादेनातथाचोपनिषदात्मज्ञानस्य कृत्वनुष्ठानविग्राहिनः कृतसंबंधएवनास्ति। किमंगुनः तदव्य
भिचारस्ततश्च कृत्वशेषतातथाचनापवर्गफलः श्रुतेरर्थवादमात्रं। अपिउक्तपरत्वमेव। अतएवप्रि
यादिसूचितेन संसारिणात्मनोपकम्पतस्यैवात्मनोधिकोपरिस्वयांपरमात्मनोत्पत्ताभेदउपदिश्य
ते। यथासमारोपितस्य भुजंगस्य रजुरूपारूपताभेदः प्रतिपाद्यते। पोपंसर्पः सारजुरिति। यथाविद्या
याः कर्मांगत्वेदर्शनस्यपम्यस्तमेवमकर्मांगत्वेदर्शनमुक्तं। तत्रकर्मांगत्वदर्शनानामन्यथा
सिद्धिरुक्ता। केवलविद्यादर्शनानां तु नान्यथासिद्धिर्मात्रिकीत्याहिरण्यदीयविद्यापेक्ष
यातस्याएवप्रकृतसत्वात्तत्त्वशेषापेक्षया। यथाससर्वब्राह्मणाभोज्यतामितिनिमित्तापे
क्षयातेषामेवप्रवृत्तत्वात्। विभागः शतवत्। सुगमः। अविभागेपिन दोषइत्याह॥ नचेहंसमन्वा
रंभवचनमिति। संसारिविषयाविद्याविहिताय योहीयविद्यापतिषिद्धाचयथासंख्यसूत्राधि
गमनलक्षणा। अध्यायनमात्रवतएवकर्मविधिः मन्त्रपनिषदध्ययनवतः एतदुक्तंभवति
पदध्ययनसमर्थोवबोधपर्यंतकर्मस्ययुज्येतयथाकर्मविधिवाक्यानांतन्मात्रवतएवाधि

राम०

कारः कर्मसु नोपनिषदध्ययनवतः तदध्ययनस्य कर्मसु नुपयोगादिति । अध्ययनमात्रव
तएवेति मात्रग्रहणो नार्थज्ञानं व्यवच्छिन्नमिति मन्या नोभ्रांतश्चोदयति । नन्वेवं सतीति । स्वा
मिप्रायमुच्चारयन् समाधत्ते । नवयमिति । उपनिषदध्ययनापेक्षं मात्रग्रहणं नार्थवशेन
पेक्षमित्यर्थः । नाविशेषात् । ऊर्वान् नवेह कर्मो रणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः । विद्यावद्विषयचेपि अविराधेवि
द्यास्तु त्वत्वादि त्याहा ॥ ७ ॥ सुतेपे उमसिर्वा । अपिच विद्याफलं प्रत्यक्षं दर्शयतीति श्रुतिः । ब्रह्मांतरभाविफल
कर्मो गत्वं विद्यापानिराकरोतीत्याहा ॥ ८ ॥ कामकारेण चेत्ते । कामकार इच्छा उपमर्दं च । अधिकोपदिशादि
त्यनेनात्मन एव शुद्धबोधोदासीनत्वाय उक्ताः । इह तु समस्तक्रियाकारकफलविभागोपमर्दं चेति । उद्भू
तः सुचराचेहि । सुबोधं ॥ ९ ॥ परमर्शं ज्ञेमि निरवोदनाचापवदति हि । सिद्धुत्तोरतसामाश्रमि त्वे
तद्विधानात्मकं गतयापवर्गता स्यात् । आश्रमि त्वमेव चेष्टामन्यार्थं परमर्शं मात्रान्न सिध्यति
। विध्यभावान् । स्मृत्याचारप्रसिद्धिश्च तेषां प्रत्यक्षश्रुतिविरोधो दप्रमाणं निंदति हि प्रत्यक्षाश्र
तिराश्रमांतरं वीरहावा एषे देवानामित्यादिवा ॥ नैमित्तिकं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च स्मृत्याचारयो रसामा

वा. त. च.

३

रापमृक्तं विरोधेन नापहं स्यादसति ह्यनुमानमिति तदेतत्सर्वमाह। त्रयोधर्मस्कंधा इत्यादिनाऽनधिकृतविषया
चेति। अंधपंगवादपोहिपे नित्यनिमित्तिककर्मानधिकृततास्तान्प्रत्याश्रमांतरविधिरिति। अपिवापवदति हि।
न केवलमन्यपरतया परामर्शस्याश्रमांतरं न लभ्यते। अपिचाश्रमांतरं निंदाद्वाराणापवादार्पीत्यर्थः। स्या
दतत्। भवेत्तु परामर्शोऽन्यार्थः। येवेमेरापद्रुत्यादिभ्यस्त्वाश्रमांतरं संप्रतीत्यत आह। येवेमेरापद्रुति
अस्यापि देवयोपदेशपरत्वात्। न तत्परत्वमित्यर्थः। न चान्यपरादपि स्फुटतराश्रमांतरप्रत्यय इत्याह। संदि
ग्धं चेति। न हितपण्यद्वितीय इत्यत्राश्रमांतराधिभिक्षायीकश्चिदस्ति त्रावृत्तिन हेतुमेव प्रव्रान्तिन इति वचना
त्। आश्रमांतरं संप्रतीत्यत आह। अथैतमेवेति। एतदपिलो कं संस्तवनपरमिति। अधिकरणारंभमाहि
यनास्ति प्रत्यक्षवचनमिति कृत्वा चिंतयुमिति समाधत्ते तत्र ननु ब्रह्मचर्यादवेति॥७॥ अनुष्टेयं वादरा
यणः साम्प्रकृतेः भवत्वयमन्यार्थः परामर्शः तथाप्येतस्मादाश्रमांतराणि प्रतीयमानानि चनापाकरास
र्हति। एवं तान्युपाक्रियेरन्पद्यस्मान्प्रतीयेरन्। प्रतीयमानानि वाश्रमत्वात्। न तावन्नप्रतीयेते
तथा हि त्रयोधर्मस्कंधा इति स्कंधत्वप्रतिज्ञातं। तत्र स्कंधराद्यो यद्याश्रमपरो न स्यात्। अपि तु समूहव
चनः ततो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिस्निकोत्पत्तीनां किमपेक्ष्य त्रिवंसंख्यासंख्यस्य प्येतत्तत्केका

राम०

अमोपसंयहीतास्वाश्रमाणां त्रित्वा अक्यास्त्रिवे व्यवस्थापयितुमित्याश्रमत्रिवप्रतिसोपपत्तिस्त
 त्रयसादित्तिगोर्ह्यश्रमएकोधर्म स्तंधो ब्रह्मचारीति द्वितीयः तपश्चित्तपः प्रधानाहुवानप्रस्था
 श्रमान्नामः ब्रह्मसंस्थ इति च पारिशीष्यात्परिब्राडितिवक्ष्यति। तस्मादन्यपरादपि परामर्शा
 दाश्रमांतराणि प्रतीयमानानि देवताधिकरान्यायेन श्रमांत अपाकर्तुं। नच प्रत्यक्षश्रमवि
 रोधविरहावेत्यादेः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यं प्रमादादज्ञानाद्वाग्निमुह्यसयितुं प्रवृत्तं प्रत्यक्षपपत्तेः एवं
 चाविरोधे सिद्धवत्परामर्शादाश्रमांतराणां शास्त्रांतरासिद्धिं कल्पयिष्यामो यथोपवीतविधि
 पदेवाक्ये उपपत्तेः देवतत्त्वमेव तत्तत्कृतं तत्तद्व्यतिरेकं निवीतं मनुष्याणां प्राचीनां वीतं पित्र
 णामपि शास्त्रांतरसिद्धयोः निवीतप्राचीनां वीतयोः परामर्शी इति ॥ ७ ॥ विधिर्वाधरणावता
 यद्यपि ब्रह्मसंस्थं च सुति परतयाऽस्य संदर्भस्यैकवाक्यतागम्यते। संभवत्यां वैकवाक्यतायां
 वाक्यभेदाऽन्याप्यः। तथाप्याश्रमांतराणां पूर्वसिद्धरमावात्परामर्शानुपपत्तेः अपराम
 र्शे वस्तुतेरसंभवेन किंपरतयैकवाक्यतास्त्विति तां मंकाधारणाद्वरमपूर्वत्वादिधिरवास्तुपथा

धस्ताममिधं धारयन्ननुद्वेडपरिहिदेवेभ्यो धारयतीत्यत्र सत्यामप्यधो धारो नैकवाक्यता प्रतीति
विधीयत एवोपरि धाराम पूर्वत्वात् यथोक्तं विधिस्तु धारोऽपूर्वत्वादिति । तथेहाप्याश्रमांतर
परार्थमश्रमतिविधिरेवेति कल्प्यते । संप्रति परामर्शो पीतरेषामाश्रमाणां ब्रह्मसंस्थता संस्तव
सामर्थ्यादिव विधायकत्वात् । न खल्वु विधेयं संस्तव्यं तदर्थत्वात् संस्तवस्येत्याह । यदापीति । अत्रावा
तरविकारमारभते । साच किंचित्त्वर्थिति । विचारप्रयोजनमाहायदिवेति । नन्वनाश्रमे च ब्रह्मसं
स्थो भविष्यतीत्यत आह । तत्र तपःशृङ्गानतिश्रयमभिसंधिः । न तावद्ब्रह्मसंस्थ इति पदं श्रुत्वा
स्तमितावयवार्थपरिब्राजकेश्वकस्मादिपदवद्भूतं । तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैवामृतीभाव इति न त
द्भावाप्यब्रह्मज्ञानमप्यहेतुः । तथा च नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति विरोधः । न च संभवत्यवय
वार्थसमुदायशक्तिकल्पनात् । तस्माद्ब्रह्मसंस्थास्येति ब्रह्मसंस्थः । एवं चतुर्ष्वश्रमेषु य
स्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थोऽमृततामतीतियुक्तं । तत्र तावद्ब्रह्मचारिणो ह्यस्ये

स्वराशमिहितोत्तपः परेनवतपः प्रधानतयाभिहुवानप्रस्थावुपस्थापितौ। मिहुरपिदिसमधि
करोवाष्टग्रासीभोजननियमात्रभवतिवानप्रस्थवत्तपः प्रधानः। नचरहस्यो देः कर्मिणो
ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः। यदितावकर्मयागः कर्मिता। सामिहोरपिकायवाउग्रनोभिरस्ति।
अथयेनब्रह्मार्पणानकर्मकुर्वति। किंतुकामार्थितयातेकर्मिणः। तथासतिगृहस्थादयोपिब्रह्म
र्पणानकर्मकुर्वीणानकर्मिणः। तस्माद्ब्रह्मणितात्पर्यंब्रह्मनिष्ठता। ननुकर्मत्यागः। प्रमा
णविराधिततपसाचद्वयोरश्रमयोरकीकरणेनत्रयएतदिति त्रिचमुपपाद्याताएतेचत्रयोपा
श्रमश्रमब्रह्मसंस्थाः संतः प्राणलोकभाजोभवन्ति। पुनरेतच्चब्रह्मसंस्थः सोमृतत्वभागिति।
नचयेषांप्राणलोकभागिचं। तेषामेवामृतत्वमिति विरोधः। तथादेवदेतयज्ञहत्तोमंदप्रज्ञा
वभूतांसंप्रतितयोर्यज्ञदत्तसुखास्वाभासात्तदुपप्रसौवर्ततइतितथेहापियएवब्रह्मसं
स्थाः प्राणालोकभाजः तएवब्रह्मसंस्थाः अमृतत्वभाजइत्यवस्थाभेदादविरोधः। तथाच
ब्रह्मसंस्थइतियोगिकंपदंप्रवृत्तविषयंभविष्यतियथाग्निप्याग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्रविनिपुक्ता

वा. २. ५.

पिप्रत्ततेवाग्नेयीगृह्यते। नचविनियुक्तविनियोगविरोधः। यद्विष्वाग्नेय्यद्विष्वाग्नेय्येततोपयाप्रीतीनात्
 योद्विष्वाग्नेय्ये। विनियुक्तोचप्रतीततिविनियुक्तविनियोगविरोधः। इहत्वाग्नीध्रपस्थानेसाविधियवे
 नविनियुज्यतेनरुद्विष्वाग्नेय्ये। विधेयवेतचविनियोगेयीपदार्थपेसगात्प्रत्ततातिक्रमप्रमाराभा
 वात्। तावताचशास्त्रापपत्तेर्नाप्रत्ततीनामपिग्रहारासंभवः। नचयातयामतयानविनियोगः। वा
 चस्तोमेसर्वेषामेवमंत्राणांविनियोगादन्यत्रापिविनिर्वाणप्रसंगत्। तथेहापिप्रत्तताएवाश्रमा
 बुद्धिविपरिवर्तिनः परामृश्यते। नानुक्ताः परिव्राडेवेतिपूर्वः पक्षः। राहंतमुपक्रमते। तदुक्तं।
 नहिसत्यांगतौवानप्रस्थविशेषो नति। यथोपक्रांतं तथैवपरिसमापनमुचितं। सत्संख्याका
 श्रुपेप्रसिद्धास्तेतत्संख्याकाएवकीर्त्यात्। इतिचोचितं। नतुसत्यांगतौउत्सर्गस्यापवादोपुज्यते
 । असाधारणो नैकेकेनतस्यो नैकेकश्चाश्रमोवक्तुमुपक्रांतइतितथैव समापनमुचितं नत्व
 साधारणसाधारणाम्यामुपक्रमसमाप्तीश्रुयेत्। नचतपोनामनसाधारणानप्रस्थानामित्या
 ह। तपश्चासाधारणइति। नरवलुपाराकादिभिः कायक्लेशप्रधानो यथावानप्रस्थस्तथाभिहुः

सत्यप्यष्टासादनियमेन च शौचसंतोषशमदमादयः तपःपक्षे वृत्तान्तपः प्रसि
हेः असिद्धेः अतएव ह्यः तपसोर्भेदेन शौचादीनां चक्षते ॥ शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रसि
धनां नियमा इति सिद्धसंख्या भेदे च संख्यांतरा मिथुनमश्विष्टमियाहा चतुष्टयेन वेति अ
पि च व्यपदेशो वेति त्रय एव इति किं मिथुनपि परामृश्यते किं वा मिथुवर्जं त्रय एव न तावत्तपः
ति मिथुसंग्रहेतद्वर्जनमेते त्रय इत्यत्र कर्तुं क्यं एतदिति प्रकृतानां साकल्येन परामृशति मि
थुसंग्रहेन तस्य ग्रापलोकत्वमवस्तसंस्थत्वाभावात्तमिहोः तनतस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य सदा
ग्रापलोकत्वममृतं चतिविरोधः ॥ त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदं पदेति संबंधनीयं मिहोचसदेति चिषमं
तदिदमुक्तं ॥ एष के चेति ॥ पूर्वपक्षाभासं स्मारयति ॥ कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थग्राहो योगादिति तन्निरा
करोति ॥ अत्रोच्यत इति ॥ अयममिसधिः ॥ सत्यायोगिकः शृष्टः सति प्रकृतसंभवेन तदति
पत्याऽप्रकृतवर्तिमुमर्हति ॥ असति तु संभवे माभूत्प्रमादपाठ इत्यप्रकृतेवर्तयितव्यः ॥ दर्शित
श्चात्रासंभवोऽधस्तादिति ॥ एष वै हि द्वसंस्थतालक्षणा धर्मे मिहो रसाधारणः आश्रमांतर

वा. ८. च.

५५
गितसंस्थान्यतसंस्थानिचभिद्युक्तसंस्थित्येवतसंस्थिताहिस्वाभावंव्यवच्छिदंतीविरोधात्
यस्तसंस्थएवतत्रांजसीनान्यत्रामदमादिसुतदीपइतिस्वांगव्यवक्षयकमित्पुर्थः॥ ब्रह्मसंस्थवमसाक्ष
ररांपरिवाजकधर्मैकतिरादृश्यतीत्याहातथावन्मासइतिब्रह्मेति। सर्वसांपरित्यागादिन्यासःस
ब्रह्माकृतइत्यतआह। ब्रह्मादिपरः॥ अतःपरोन्यासोब्रह्मेतिकिमपेक्षपरःसंन्यासइत्यतआह॥
तानिवाएतानिब्रतान्यवरागितयांसिन्यासएवात्पर्येदिति। एतदुक्तंभवति। ब्रह्मपरतयासर्वेषां
परित्यागलक्षणो न्यासोब्रह्मेति। तथाचदीदृशो न्यासलक्षणंब्रह्मसंस्थवंभिहोरेवासाक्षरांमे
तरेषामाश्रमिणां। ब्रह्मज्ञानस्पृश एज नितस्पयःपरिपाकःसाक्षात्काराऽपवर्गसाधनंतदंगत
यापारिव्राज्यंविहितं। नवनधिरुतंप्रतीत्यर्थः॥ ७॥ सुतिमात्रमुपादानादितिचन्नाएवंचात। यद्यत्र
संनिहितउपासनाविधिर्नास्ति ततःप्रदेशांतरस्थितोपिविधिरव्यभिचरिततद्विधिसंबंधेनोद्गी
थेनोपस्थापितोः। स एषरसानांरसतमइत्यादिनापदसंदर्भो गोवाक्याभावमुपगतःसूयते। नहि
समभिव्याहृतौरेकवाक्यताभवतीति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति। अनुषंगगतिरद्वालंबेरेपिविध्य
समभिव्याहृतौरेकवाक्यताभ्युपगमात्। यदित्त्वादीथमुपासीतसामोपासीतेत्यादिविधि

समभिव्याहारः श्रुतस्तथापितस्यैवविधेः श्रुतिः ननूपासनविषयसमर्पणापरः ३मित्येतद्वृत्त
रमुद्गीयमित्यनेनेवउपासनाविषयसमर्पणारित्तिप्राप्तेभिधीयते ॥ नतावतद्वास्त्येनकर्मविधि
वाक्येनएकवाक्यतासंभवः प्रतीतसमभिव्याहृतोनांविधिनेकवाक्यतयास्त्यर्थं अर्थवद्वि
नारक्तपरन्यायेनभवति। ननुस्त्याविनाकाविदनुपपत्तिविधेः यथाहुः। अस्तिउतदित्यतिरिक्ते
परिहारइति। अतएवविधेरपेक्षाभावात्प्रवर्तमानात्मकस्यअनुषंगान्तिरुद्वादिभिरर्थवाद्भास्य
मिधानमसंजसं। नहि कर्त्रापक्षितोपायतायामवगतायां प्राप्तिस्त्यस्यस्यास्तिकश्चिदुपपातः
। तस्माद्वास्त्येककर्मविधेः श्रुतावनर्थक्यं। तनिकवाक्यतानुपपत्तेः संनिहितस्यनूपासनावि
धेः किंविषयसमर्पणानोपयुज्यतामुतस्त्येतिविशेषविषयसमर्पणानेयर्थार्थवत्त्वंनैवं
स्त्यावहिरंगत्वात्। अगत्याहिसा। तस्मादुपासनार्थादिति सिद्धं। कुर्यात्क्रियेतकर्तव्यंभवेत्
स्यादितिपंचमं। एतन्मयासर्ववदेषुनियतंविधिलक्षणाभावनायाः श्रवणकर्तृसमीहितानुकूल
वंविधिनिषेधश्चकर्तुरहितानुकूलत्वं। यथाहुः॥ कर्तव्यश्चश्रवणफलोऽकर्तव्यादुःखफले
ति। एतच्चास्माभिरुपपादितंन्यायकणिकायांक्रियात्वभावना। तद्वचनाच्चकरोत्याहोयथाहुः

क्रा. त. च.

७

तन्म्वस्तपःक्रियासामान्यवचना इति। अतएव त्वन्वस्तीनुदाहृतवान् सामान्योक्तौ तद्विशेषाः प
चेदित्यादयोऽपि गम्यन्त इति। तत्र कु र्यादित्यादि कर्तृकाभावेना। क्रियेतेति आक्षिप्तकर्मिकाभा
वना। कर्तव्यमिति उक्तं मस्तद्व्यापसर्जनभावेना। एवं हंती भवेदं डिना भवितम्यंदं डिना भवेतेत्ये
कधात्वर्थविषया विध्यपहिताभावना उदाहर्या। भवति श्वेषजन्मनि। यथा कुलात्तव्याव्यारा
तद्ये भवति बीजादं कुरो भवतीति प्रपुंजते। नच बीजादं कुरो स्त्रीति प्रपुंजते। तस्मादस्तिः सत्ता
यां न जन्मनीति॥७॥ **पारिप्लवार्था इति चेत्**। न विशेषितत्वात्। यद्यपि उपनिषदाख्यानानि वि
द्यासंनिधौ श्रुतानि। तथापि सर्वाण्यारख्यानां निपारिप्लव इति सर्व श्रुतानि। शेषार्थतया दुर्ब
सम्पत्तिधेवाधितत्वात् पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानि। नच सर्वादाश्रतपीरनुश्रूयादिति विनि
योगिपराश्रतपीनां प्रातिस्निकवितियोगात् तत्र तत्र कर्मणि यथावितियोगो न विरुध्यते तथेहापि
सत्यपि पारिप्लवे विनियोगे सन्निधानात् विद्यागद्यमपि भविष्यतीति वाच्यं। दाश्रतपीषु प्राति
स्निकानां विनियोगानां समुदायविनियोगस्य च कुस्यवल्लहादि हतुसन्निधानात् श्रुतेर्बलीय
त्वात् तस्मात्पारिप्लवार्थान्येवाख्यानानीति प्राप्त उच्यते। तितेषामारख्यानानां पारिप्लवे विनि

योगः किं उपारिप्लवमाचक्षीते त्पुनरुपपात्यान्ता तानिमनुर्वैव स्वतो राजे त्याही नितेषामेव तत्र विनि
योगः तान्पुनरुपारिप्लवेन विशेषितानि। इतरथा पारिप्लवे सर्वान्या व्यानानीत्येतावन्तैव गतवापारिप्लवमा
चक्षीते तत्पर्यंकं स्यादाख्या न विशेषकवे चर्थवत्। तस्माद्विशेषणानुग्राहक सर्वशब्दस्तदपेक्षेन च शेषवच
नः। यथा सार्वब्राह्मणभोजयितव्या इत्यत्र निमित्तापेक्षः सर्वशब्दः। तथा चोपनिषदा व्यानानां सन्निधि
रप्रतिद्वंद्वी विधेयकवाक्यतां सोऽराही त्याहीनामिव विधेयकवाक्यवंगमयतीति सिद्धं। प्रतिपत्ति सौकार्यं चैक
पाख्याने न हिवाला अप्यवधीयांता यथा तत्रा व्यापिकयेति॥७॥ अतएव चाग्नीधना घनपेक्षा विद्या
याः क्रवर्थत्वं सति तपा क्रूरपकराण्यस्वकार्या यक्रूरपेक्षितः। तदभावे कस्योपकारो विद्युपेक्षितः। यदा तु
पुरुषार्था तद्दानानया क्रूरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षाया पुनस्तस्याऽसामर्थ्यात्। अग्नीधनादिना च
आश्रमकर्मा राफपलस्यंते। यथाह॥ अग्नीधनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धेनापेक्षि
तव्यानीति। स्वार्थसिद्धेनापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति। एतच्चाधिकमुपरिष्ठाद्वस्यते। तद्विवक्षया चे
ति। एतत्प्रयोजनं पूर्वतनस्याधिकरणा स्यात्तं अधिकविवक्षयेति यदुक्तं। तदधिकमाह॥७॥ सर्वापेक्षा

रापपे ह्यंतो तत्राप्येवं विदितिविद्यास्वरूपं योगादंतरंगणिविधोत्पादेशमाही निबहिरंगानि उक्तकर्माणि विविदिषां
योगज्ञायाद्या अमे विहितनित्यकर्मानुष्ठानादूर्ध्वसमुत्पादस्ततः पाप्माविलीयते। सहितत्वात् अनित्याश्रुचिदुःखाना
त्मानिसंसारनित्यश्रुचिदुःखादिलक्षणो न विभ्रमे रामलिनपतिचित्तसंबंधं अधर्मनिबंधनत्वात् विभ्रमाणां। अतः पा
पमनः प्रत्येकप्रत्यक्षोपपत्तिप्रवृत्तिद्वारा पावरोसति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्पता विहीमनित्याश्रुचिदुःखरूपता
मप्रत्यक्षविनिश्चिनोति। ततोऽस्मिन्ननभिरुतिसंज्ञावेरापमुपजायते। ततस्तज्जिहासास्योपावर्त्तत। ततोऽहोपाय
पर्येषते। पर्येषमाराश्यात्मतत्त्वज्ञानमस्योपायइति शास्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्ज्ञासतइति विविदिषो
पहारमुत्वेनात्मज्ञानोत्पत्तौ अस्तिकर्मणामुपयोगः। विविदिषुः खलु युक्तैकायतया अवगमनवेकैर्मुमुक्षु
त्वात् ततोऽस्य तत्त्वमसीति वाक्यात् निर्विकल्पमुत्पद्यते ज्ञानं न च निर्विकल्पितं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्म
रापधिकारेऽस्ति। येन भावनायां वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे कर्मणामुपयोगः। एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकोपेऽपव
र्गकर्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो च दितव्यः। तस्माद्यथेव शमद्वयोपावर्ज्जीवमनुवर्त्तत एवमाश्रमकर्मणि तसमीहि
ताभिधाने। विदुषस्तेनानधिकारादित्युक्तं। दृष्टार्थेषु उक्तकर्म्मसु प्रतिषिद्धवर्जमनधिकारेऽपि असक्तस्यास्वार्थसि
की प्रवृत्तिरूपपद्यते एवानहितत्रान्वयव्यतिरेकसमधिगमनीयफलेस्ति विधिपेक्षा। अतश्च भ्रात्या चेतलौकिक

क. र. त.

कर्मविदिकंचतथासुतइतिप्रलापः। रामदमादीनांउविद्योत्पारायोपात्तानामुपरिष्ठादवस्थास्वाभाव्यादनपेक्षिताना
मप्यनुवृत्तिः। उपपादितंचेतदस्माभिः प्रथमसूत्रइतिनेहउक्तं प्रतीयते। तस्माद्विविदिषोत्पादद्वाराश्रमकर्मणांविद्यो
त्पत्तादुपयोगेनविद्याकार्यइतिसिद्धं। शेषमतिरोहितार्थं॥४॥ सर्वान्नानुमतिश्चप्राणात्ययेतद्वर्तमानं। प्राणासं
वादेसर्वेद्विपारांशमूयते। एषकिलविचारविषयःसर्वाणिबलुवागादीन्पुत्रजित्प्राणोमुखायउवांचेतानिक्लिमेऽन्नं
भविष्यतीति। तानिहाचुः। यदिदलोकेऽन्नमावशुभ्यश्चाचरन्कुनिभ्यःसर्वप्राणिनांपहन्नतत्तवान्नमिति। तस्मिन्
संदर्भेणप्राणास्यसर्वमन्नमितिऽअनुचितंनृविधायकश्रुतिः। नहवाएवंविधिकंचनानन्नंभवतीति। सर्वं
प्राणास्यान्नमित्येवंचिदिनकिंचनानन्नंभवतीतितत्रसंशयः। किमेतत्सर्वान्नामप्यनुज्ञानंरामादिवदेतद्वि
षागमयाविधीयते। उतसुत्यर्थंसंकीर्त्यतइति। तत्रयद्यपिभवतीतिवर्तमानापदेशान्नविधिःप्रतीयते। तथापि
यथायस्यपक्षेऽप्यपीजुङ्गभवतीतिवर्तमानापदेशादपिपलात्रामपीत्वविधिप्रतिपत्तिः। पंचमलकारापत्त्यात
थेहापिप्रवृत्तिविशेषकरतालाभेविधिप्रतिपत्तिः। सुतौहि। अर्थवादमात्रंनतथार्थवत्त्वार्थवत्त्वयथाविधि। भ
स्यामस्त्वरास्त्वचसामान्यतः प्रवृत्तमनेनविशेषरास्त्रेणावाध्यते। गम्यागम्यविवाकशास्त्रमिदं सामान्यतः प्रवृ
त्तं वामदेवविद्यागभूतसमस्तस्यपरिहारशास्त्रेणाविशेषविषयेनोक्तिः। अस्तु चेतो। असंकेतः कल्पनीयत्वात्।

सम०

शास्त्रांतरविरोधतः प्राणास्यान्मिदं सर्वमिति चिंतनसंस्तवः न तावत् कौलेयकर्मपादनमुष्यजातिनापुगाप
 वर्यापैरावाशक्यमहं। इभकरकादीनामन्तस्पशमीकरी रकंठकचटकाष्टादेरेकस्यापि अत्राक्यादनत्वा
 तानचात्रलिङ्गद्वयस्युत्तरविधिप्रतिपत्तिरस्ति। नचकल्पनीयो विधिरपूर्वचाभावात्। स्रुत्यापि चतुर्षु प
 तैः। नचसत्पांगतौ सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयसंकोचोयुक्तः तस्मात्सर्वप्राणास्यान्मित्यनुवि
 तनविकनस्रुतिरितिसंप्रतं। शक्यत्वे च प्रवृत्तिविशेषकरोपपुन्यतेनाशक्यविकनत्वे प्राणात्पयइति च
 वधारणापरं। प्राणात्पय एव स वीजत्वत्तत्रोपास्यानाच्च। स्फुटतरविधिस्मृतेश्च। स्रुतवर्जविद्वांसमविद्वांसं
 प्रतिविधानात्। नत्वन्पत्रेति। इभ्येनहास्तिपकेन सामिवादिता नईभसितान्साहवाकायरोहस्तिपकेचि
 शान्कुल्लाषान्मुंजानोहस्तिपकेनोक्तः। कुल्लाषानिचमडुछिष्टमुदकं कस्मान्ननुपिवसीति। एवमुक्त
 स्तदुदकमुच्छिष्टेहोषात्प्रत्यावर्त्तते। कारणाच्चात्रोवाच। नचानीविष्यमिमान्कुल्लाषान्अखादनकामो
 मउदकपानइति स्वातर्भमेउदकपानेनदीकूपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति। नोच्छिष्टेहोदकामा
 वेप्राणात्पयइतितत्रोच्छिष्टमक्षरादोषइति मटवी हतेषु कुक्षुगलायन्नानायायामुनिनिरपत्रयः। इ
 भ्येनसामिजग्वान्कुल्लाषान्खादयामास। विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि। नित्यानिद्याश्रमकर्माणि।

वजीवश्रुतेर्नित्यहितोपायतयावशंप्रकर्तव्यानि विविदिंशीतितिविद्यासंयोगात्। विद्यायाश्चावशंप्रभाव
 नियमाभावादनित्यतस्यामोतिनित्यानित्यसंयोगाच्चैकस्मिन्संभवति अवश्यानवशंप्रभावयोरेकत्रविरो
 धात्। नचवाक्यभेदाद्वासावाविरोधः शक्योपनेतुं। तस्मादनध्यवसायएवत्रेति प्राप्तं। एतेनैकस्मिन्संभवे
 संयोगएवचैकमित्याक्षिप्तं। एवं प्राप्तेभिधीयते। सिद्धे हि स्याद्द्विरोधेयं ननु साध्ये कथंचनाविध्यधीनात्म
 लाभेस्मिन् यथाविधिमतास्थितिः सिद्धं हि वस्तुचिरुद्धधर्मायागेन बाध्यते। ननु साध्यरूपं यथा षोडश्वि
 नएकस्मिन् ग्रहणाग्रहणेते द्विविध्यधीनवात् विकल्पतएव। न पुनः सिद्धे विकल्पसंभवः। तदिहे कमेवाग्नि
 होत्रारव्यं कमेयावजीवश्रुतेर्नित्येन प्रज्जमानं नित्ये हि तोपात्तु रितप्रत्ययप्रयोजनमवश्यं कर्तव्यं विद्या
 गतया च विद्यायाः काद्यचिकेतयानवशंप्रभावेपि काम्योवा निमित्तिको वा नित्यमर्थं विद्वत्पनिविशे तइति
 न्यायादनित्यविकारेण निविशमानमपि नित्यमनित्ययति। तेनापि तसिद्धेरिति संयोगपृथक्कान्न नित्या
 नित्यसंयोगविरोधे एकस्मिन्कार्यास्पतिसिद्धं। सहकारित्वंच कर्मणां न कार्यं विद्यायाः किं तस्य तो कौर्ष्यं विद्या
 सहकारिणो कर्मणां त्वयमर्थः। समुक्तं सति विद्येव स्वकार्ये व्याप्यते। यथा सहैव दत्ताभिः पुत्रैर्भारं वहति ग
 र्हीति सः सैव दत्ता पुत्रेभ्यः सैव भारं स्यात्वाहिकेति। अविधिलक्षणात्वादिति। विहितं हि दृष्टीपोसमासीद्यं ज्ञेयं

अपते। न च विहितं। पाहक ग्रहा पूर्वकत्वात् अंगभावस्य। विधेश्च याहकत्वात्। अविहिते च तदनुपपत्तेः। च
तद्दृश्यामपि च प्रतिपत्तीनां ब्रह्मणि विधनानुपपत्तेरित्युक्तं प्रथमसूत्रे। इष्टव्यानिदिधमसितव्य इति च विधिस्व
रूपन्नविधिरप्युक्तं। उत्पत्तिं प्रति हनुभा रसुसलश्रुद्धा विविदिषोपजननद्वारेत्यधस्ता उपपादितं। असाध्यत्वा
च्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानालक्षणे हि सः। न च स्वरूपं ब्रह्मणः साध्यमित्यत्वात् तत्रोपमतिरोहिता
र्थः। सर्वव्यापित एवोभयलिङ्गात्। यथा मासि मग्निहोत्रं जुहुतीति प्रकरणांतरा तत्कर्म भद्रः एवमिहापि ते मे
तावदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषंति यज्ञेनेति कतुप्रकरणमतिक्रम्य श्रवणात् प्रकरणांतरा तत्तद्विषय
छिदे सति कर्मंतरमिति प्राप्त उच्यते। सत्यपि प्रकरणांतरे तदेवं श्रुतिः स्मृतेश्च संयोगमेव परं यथाग्निहो
त्रं जुहुयात् स्वर्गकामो यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति तदेवाग्निहोत्रमुभयसंयुक्तं। न हि प्रकरणांतरं सा
क्षात् भेदकं। किंतु अज्ञातज्ञापनस्वरसौविधिः। प्रकरणौ कोऽस्फुरतरप्रत्यभिज्ञाबलेन स्वरसंज्ञयात्। प्र
करणांतरेणानुविधिरितप्रत्यभिज्ञानः स्वरसमज्ञहेतुः। कर्मभिनत्ति। इह तु सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञा
दीनि विदिषायां विनियुजानो न जुहुंतीत्यादिव ह पूर्वमर्था रूपमुत्पादयितुमर्हति। न च तत्रापि नैयमिकाग्नि
होत्रे मासविधिर्नास्तीति न होत्रोत्पत्तिरिति सांप्रतं। होम एव साक्षात् विधिश्च्युतेः। कालस्य चानुपादेयस्याविधे

वा. न. ३.

पचात्काले हि कर्मविधीपतेन कर्मणि काल इत्युक्तम् । इह उच्यते विद्यायां विधिः कृतः । न यत्ता हो । तानि उच्यते सिद्धान्ते
 यान् धृतं तद्वैक कर्मसंयोगात् । अहं सिद्धं । स्मृतिरुक्ता । लिङ्गदर्शनमुक्तं । ॥ ७ ॥ अंतरावापि तु तद्वैः । यदि विद्या
 सहकारिणा अमकर्मणि । हंत भो विधुरा हीना मना अमिणा मनधिकारो विद्यायां । अभावः सहकारिणा
 मा अमकर्मणा मिति प्राप्तं च तेनात्यंत कर्मणा विधुरवाचनं प्रभृतयः । संति हितेषा मना अमिणा मनश्चि
 मन्वेपि जपोपवासदेवताश्रयनादीनि कर्मणि । कर्मणां च सहकारित्वमुक्तं । आश्रमकर्मणामुपलक्षणात्
 दिति न तेषा मनधिकारो विद्यास्तु जन्मांतरानुष्ठितैरपि च । न खलु विद्याकार्ये कर्मणामपेक्षा । अपि तु
 उत्पादे । उत्पादयंति च विविदिषोपहारेण कर्मणि विद्यां । उत्पन्न विविदिषाणां प्रकृष्यैरेषाणां विदुरसंवर्त
 प्रभृतीनां सूत्रं कर्मभिः । यद्यपि वेदजन्मनि कर्मणापननुष्ठितानि तथापि विविदिषातिशयदर्शनात् । प्राचि
 भवेनुष्ठितानि तिरिति गम्यत इति । ननु यथाधीतं वेद एव धर्मजिज्ञासाया मधिक्रियते नानधीतवेद इह जन्म
 नातयेह जन्मन्या अमकर्मणा दित विविदिष एव विद्याया मधिकृतो नतो इत्यना अमिणा मनधिकारो
 विधुरप्रभृतीना मित्युक्तं आह । दृष्टार्थी चेति । अविद्या निवृत्तिविद्याया दृष्टार्थः । सवान्वयमतिरकसिद्धे
 न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो विद्यातत्तत्साभाव इत्यर्थः । यद्यना अमिणा मप्यधिकारो विद्यायां त

तंतद्विमेरतिबुलापात्रोरित्याशंकाह ॥ ७॥ अतस्त्विततरत्वापोलिङ्गाच्च। स्वस्तेनाश्रमित्वमास्त्ययं देवा
त्युनः पद्मादिविषो गतः सत्यनाश्रमित्वेभवेदधिकारो विद्यापामेति श्रुतिस्मृति संदर्भेण विविदिषंति यत्नेनेत्या
दिनाश्रयस्त्वावगतेः। श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्चावगम्यते। तेनेति प्रपन्नदिति। श्रुतिलिङ्गमनाश्रमी नतिष्ठे
तेत्यादिवस्मृतिलिङ्गं ॥ ७॥ तद्वत्तस्यनुनातभ्रवो जैमिनेरपि नियमात्तद्वत्पाभावेभ्यः। आरोहवत्प्रत्ययार्थ
होपिकराचिरुहंतेरेसौ स्यादिति मेदाशंका निराकरणार्थमिदमधिकरणं। ऐर्वधर्मैश्च यागहोमादिश्रुतांगतो वा
गृहस्योहं पद्मादिपरिवृतः स्यामिति नियमं व्याचष्टे। तथा घृत्यंतमात्मानमिति। अत इपतामवरोहनु स्यताभावं
व्याचष्टे। तथा च ब्रह्मचर्यं समाप्यति। अभावश्चिष्टाचाराभावं विभजते। न चैवमाचारः शिष्टा इति। अतिरोहिता
र्थमन्यत ॥ ७॥ नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तत्तद्व्योगात्। प्रायश्चित्तं न यत्र पामीति निष्ठिकं प्रति प्रायश्चि
त्ताभावस्मरणात्। निर्वृत्तगर्हभाप्रायश्चित्तमुपकुर्वाणं प्रति। तस्माच्छिन्नशिरस इव प्रसः प्रतिक्रियाभाव इ
ति पूर्वः पक्षः। सूत्रयोजना नानचाधिकारिकमधिकारलक्षणे प्रथमकांडे निरीतं। अवकीर्णपशुश्रुतद्वय
धनस्याप्राप्तकालवादित्यनेन यत्प्रायश्चित्तं तन्न निष्ठिके भविष्यमर्हति। कृतः आरूढो निष्ठिकमिति स्मृत्या
पतनश्रुत्यनुमानात्तत्प्रायश्चित्तायोगात्। उपर्युक्तमपि त्वेकभावमत्रानवतदुक्तं। श्रुतिस्तौ वस्वरसतो

लंभ

वा. त. च.

संकुचदृष्टिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य निष्कस्य नुपकुर्वीतास्य वा विशेषण प्रायश्चित्तमुपदिशति साक्षात् प्रायश्चित्तान
 पश्यामीति उस्मृतिः तस्यामपि वसाक्षात् प्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधेन गम्यते न पश्यामीति उद्
 र्दानाभावेन सोऽनुमातव्यः । तथा च स्मृतिनिषेधार्थेति अनुमायतदर्थी श्रुतिरनुमातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यवि
 षया विशेषमुपसर्प्यतीवरी प्रपद्यति रिति । स्मार्त्तं प्रायश्चित्तादर्शनं नुपन्नगौरवार्थं । एतदुक्तं भवति । ततस्मिन्
 जनैरपि एतेन संख्यानं कर्तव्यमिति स्मार्त्तपूवकमपि पातकं निष्कस्य अवकीर्तित्वं न महापातकं । अ
 पि स्वकारार्थं । अतएव प्रायश्चित्तभावमिच्छतीति । आचार्याणां विप्रतिपत्तौ विशेषाभावात् साम्यं भवेत् । शास्त्र
 स्थावाप्रसिद्धिः साग्राद्याशास्त्रमूलत्वात् । उपपादितं च प्रायश्चित्तभावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममितर
 त् । यदि निष्काहीनामस्ति प्रायश्चित्तं तर्हि मितिः कृतनिर्नेजनो संव्यवहर्तव्यमुतनेति । तत्र होष तत्र तच्चादसं
 व्यवहारस्य प्रायश्चित्तेन तन्निवर्हणात् । अनिवर्हणात् तत्करणा वैयर्थ्यात् संव्यवहारार्थेति प्राप्तव्यते ॥ ७ ॥
 बहिस्त्रभयथापि स्मृतेराचाराच्च । निषिद्धकर्मनुष्ठानजन्यमेनो लोकद्वेष्यशुद्धिमापादयति द्विधं । कस्यचिदे
 न सो लोकद्वेष्येऽपि अशुद्धिरपनीयते । प्रायश्चित्तेनो निवर्हणं कुर्वीत । कस्यचित्तु परलोकाशुद्धिमात्रमपनी
 यते प्रायश्चित्तेनो निवर्हणं कुर्वीत । रिहलोकाशुद्धिस्तु न सापादितान शक्या अपनेतुं । यथा स्त्रीबालादि

घातिनां यथाहुः। विबुधानपि धर्मोत्तमानसंपिबेदिति। तथा च पापयुजितैरप्येते नो यदज्ञानततं भावत। कामतः
ततमपि बालादि सुततनिर्मज्जनोपिवचनादव्यवहारेण हल्लोके जायत इति वचनं बालादिभ्योऽपि। तस्मा
सर्वमेव दातुं॥४॥ स्वामिनः फलश्रुतेरिति चेत्। अथ मेकां देवोषणं सरोतथा काम इत्यत्र क्वचिद्विषयसंबंधक
मर्गाः सिद्धे किं कामोपाजमानः। उतार्तिर्जज्ञेति शंसं प्य आर्तिज्वपिकर्मणां पाजमान एव कामो गुराफलेषु
ति निर्णीतं मिह वै वंजातीयकानि चांगसंबद्धा निरुपासना नि किं याजमानान्येव उतार्तिज्यानीति विचार्यत इ
ति पुनरुक्तं। तत्रोपासकानां फलश्रवणादनधिकारिणास्तदनुपपत्तेर्यजमानस्य च कर्मजनितफलोपभोगभा
जोधिकाराद्विजांचतदनुपपत्तेः वचनाच्च राजाज्ञास्थानीयात् क्वचिद्विजां फलश्रुतेरसति वचने यजमान
स्य फलवदुपासकस्य फलश्रुतेः तद्वै को दाज्ञो विहांचकारेत्यादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया न्याय्यापवादसा
मर्थ्यभावात्। याजमानमेवोपासना कर्म इति प्राप्त उच्यते। आर्तिज्यमिति। उडुलोमिः तस्मै हि परिकीयते। उ
पाख्यानात्तावदुपासनं मोहात्प्रमवगम्यते। तद्वलवतिसति बाधके अन्यथोपपादनीयं। न च क्वचिद्विद्वत्कुरुपा
सानयजमानगामित्वा फलस्यासंभविनीतन हि सपरिकीतः तस्मादिने फलापघटते। तस्मात्तव्यसनितासात्रे
रां पाख्याने मन्य विबुधं युक्तमिति राह्यं तः॥ सहकार्यतरविधिः पक्षेणारतीयं तद्वतो विधमदिवत्। तस्मा

वा. त. च.

तत्राक्षराः पांडित्यं निर्विघ्नं निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठति तत्राख्यं च पांडित्यं च निर्विघ्नं निश्चयेन निरमौ न च मौ न च नि
 विघाथवाक्षरा इति यत्र हि विधि विभक्तिः श्रूयते स विधेयो बाल्येन तिष्ठति तत्राख्यं च पांडित्यं च निर्विघ्नं निश्चयेन निरमौ न च मौ न च नि
 ना तस्मात्तथा अथवा क्षरा इत्येतदं श्रूयमाणं विधिकं स विधयमेवं मो न म पि न न चापूर्वत्वात् विधेयं त
 स्मात्तत्राक्षराः पांडित्यं निर्विघ्नं निर्विघ्नं विधानादेव मौ न सिद्धे पांडित्यमेवं मो न मिति। अथवा सिद्धवचनो
 यं मुनिरा वृत्तत्रयं नात्मा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मो नं वा न प्रत्यक्षमिति तत्राख्यं च पांडित्यं च निर्विघ्नं निश्चयेन निरमौ न च मौ न च नि
 तस्माद्बाल्यमेवात्र विधीयते। मो नं नु प्रा सं प्रशं सार्थं मन्यत इति युक्तं। भवेदेतदेवं यदि पंडितः पर्याया मु निरा
 द्यो भवेदपि नु ज्ञानमात्रं पांडित्यं ज्ञानातिशयसंपत्तिरुमौ न। तत्रैव तत्प्रसिद्धे राश्रमभेदे उक्तं ४४४४४४
 तिर्गार्हस्थ्यादिपदसंनिधानात् तस्मादपूर्वत्वात् मो न स्पवाख्यं पांडित्यापह्नया रतीयमिदं मो नं ज्ञानातिशय
 य रूपं विधीयते। एवं च निर्विघ्नं नीयत्वं सपि विधानं अंजं संस्थात् इत्याह। निर्विघ्नं नीयत्वं निर्विघ्नं नीयत्वं इति। क
 स्पेदं मो नं विधीयते विद्यासद्व्यवहारितयेत्यत आह। तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो भिक्षोः पृथक् कथमि
 ति नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं विद्यावत्ता प्रतीयते न संन्यासितेत्यर्थः। उत्तरं देते धिकारत्वात् भिक्षोः तदधिकार
 रात् तद्विधीयति। आत्मानं विदित्वेति सूत्रावयवं योजयितुं शक्यते। न न्विति। परिहृति। अत आह। पक्षेणो

ति। विधावानिति न विधाति शोयो विवक्षिताऽपि तु विधो ह्यभासे प्रवृत्तेन पुनरुत्पन्नविधाति शोप
स्तथा चास्यपक्षे कदाचिद्भेददर्शनात् संभवतीत्यर्थः। विधाति विधिमुख्यः प्रधानमिति यावत्। अतए
व समिहादि विध्यंतः सह विधिः प्रधाननिष्ठः पश्चादिति। तत्राश्रयमाया विधित्वे अपूर्वत्वाद्धिधिराख्ये
इत्यर्थः। ननु पद्यमाश्रमो बाल्यप्रधानेः कस्मात्पुनर्गाहस्तेनोपसहरतीति बोध्यति। एवं बाल्यादिवि
शिष्ट इति अत उत्तरं पठेति। तत्र न भवात्पुनर्गाहोपसंहारेः। अंहोपे वङ्गलायाससाध्यकर्मवङ्गलत्वा
तगाहस्यस्य वाश्रमांतरधर्माणां च केषांचिदहिंसादीनां समवायात्। ततोपसंहारो न पुनस्तेन समा
पन्न इत्यर्थः। एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन क्वचि कदाचित् इतराभावशंका मंदबुद्धेः स्यादिति। तदपि
करणाद्यं सूत्रं ॥७॥ भौ न वदितरेषामप्यपदेशादुक्तिर्वानप्रस्थानामनेकविधरेव ब्रह्मचारिणोपीति ह
तिभेदानुष्ठीसारो वा प्ररुषामि धीत। तस्मात्तद्धित्वेपि बद्धवचनमविरुद्धं ॥७॥ अनाविष्कृतं न च
पातबाल्येनेति यावत्। बालचरितश्रुतेः। कामचारमावाहभक्षतायाश्चात्पतबाल्येन प्रसिद्धेः। शो
चादिभ्यमविधायिनश्च सामान्यशास्त्रस्याननविशेषशास्त्रेणाबाधनात् सकलबालचरितविध

वा. ल. च

नमिति प्राप्तेभिधीयते। विद्यांगत्वेन बालविधानात्। समस्तबालवर्षायां च प्रधानविरोधप्रसंगात् पक्षद्वय
 गुरामप्रोक्तं द्विपत्वादिभावशुद्धिरूपं तदेव विधीयते। एवं च शास्त्रांतराबाधेनाप्यपपत्तेन शास्त्रांतराबाधन
 मन्वाप्यभविष्यतीति॥४॥ एहिकमप्रसृतप्रतिबंधे तद्दर्शनात्। संगतिमाह। सर्वापत्तावेति। किं अव
 रादिभिरिह देववाजन्म निविद्यासाधयेतुता नियम इह वामुत्रवेति। यद्यपि कर्मणि यज्ञादीनि अनियत
 फलानि तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन। धोवित्पादस्यानियमः प्रतिभाति। तथा च गर्भस्थस्य वामदेवस्य
 त्मप्रतिबोधश्च वराणात्। अनेकजन्मसंसिद्धस्ततोपातिपरांगतिमिति च स्मरणात्। आमुष्मिकवमप्यव
 गम्यते। तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणां अप्रमाराच्चात्र अवरादेश्वप्रमारात्वात् तेषामेव साक्षाद्विद्या
 साधनत्वं। यज्ञादीनां तु सत्त्वं शुद्धाक्षनेन वाचिद्योत्पादकश्च वराणादिलक्षणाप्रमाराप्रवृत्तिविद्योपशम
 नवाविद्यासाधनत्वं। अवराणादीनां तु अनपेक्षाणामेव विद्योत्पादकत्वं। न च प्रमारोऽप्रवर्तमानाः प्रमा
 तार एहिकमपि चिरभाविनं प्रमेयात्पादकमयं ते किं उताहं किं मेव प्रागेव उपारं लोकिकं। न हि कुंभदिह कालि
 रुश्च रुषी समुन्मीलयन्निति कालांतरायाय कुंभदर्शनाय किं उताहं विकाया तस्मादिहिकमेव विद्योत्पा

हेनानियतकालः। अतिस्मृतीचपारलौकिकंविद्योत्यादंश्रुत्याब्रूतः। इच्छंतानिनामश्रवणादी
न्यावशकफलानियतकालांतरेपि विद्यामुत्पादयंतीति प्राप्तमेव प्राप्तुं श्यात। यतएवात्रविद्योत्यादेश्र
वणादिभिः कर्तव्यपञ्चादीनांसवशुद्धिद्वारेणावाविद्येपशमद्वारावोपयोगोतएवतेषां यज्ञादीनांक
र्मांतरप्रतिबंधप्रतिबंधभ्यामनियतफलत्वेनतदपेक्षारांश्रवणादीनामप्यनियतफलत्वंन्याप्यमन
पहतविघ्नानांश्रवणादीनामनुत्पादकत्वात् अविशुद्धसत्त्वान्वापुंसः प्रत्युत्पादकत्वात्। तथाचातषां
यज्ञाद्यपेक्षारांतेषावानियतफलत्वेनश्रवणादीनामप्यनियतफलत्वंपुनरेवंश्रुतिस्मृतिप्रतिबंधे
नश्रुतिमात्रत्वेन व्याख्येयमविष्यति। प्रत्याश्रयविद्यार्थिनसाधनसामर्थ्यानुसारणातदनुसृतमेवकामपि
ततदिहमुक्तमभिसंधनिरंकुशत्वादिति॥४॥ एवंमुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधतेस्तदवस्थावधतेः।
यज्ञाकपततविद्यासाधनश्रवणादिविधिविशेषाकिलसत्फलेविपायाएदिकामुष्मिकत्वलक्षणाज्ज
षेदिशितः। तथात्रयथासाधनोक्तर्षनिकर्षाभ्यांतफलस्यविद्यायाः। उक्तर्षनिकर्षावयंविद्याफलस्यापि
मुक्तेरुक्तर्षनिकर्षसंभाव्येते। नचमुक्तावेहिकामुष्मिकत्वलक्षणाविशेषउपपद्यतेब्रह्मोपासनापरिप

नो. त. न.

१५

११/१

११
२

११
२

कलञ्चनमनि विद्यायां जीवतो मुक्तेरवग्रहं भाविनियमात्। सत्यप्यारब्धविपाककर्मा प्रक्षेपे। तस्मान्मुक्ता
वेवरूपतो निकर्षाय कर्षो स्यात्। ता अपि वा सगुणानां विधाना मुक्तेर्निकर्षाभ्यां तत्फलानां मुक्तेर्निकर्षे
कर्षो दृष्टाविति मुक्तेरपि निघाफलत्वात् रूपतश्चोक्तर्षनिकर्षो स्यात्। मिति प्राप्त उच्यते। मुक्तेस्तत्र तत्रैकरूपं
श्रुतेरुपपत्तेश्च साध्यं हि साधनविशेषाद्विशेषभवति। न च मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपा वस्थानलक्षणा
नित्यासती साध्या भवितुमर्हति। न च स वासन निःशेषकैराकर्माशय प्रक्षेपो विद्याजन्मविशेषवानयेन
तद्विशेषात्माहो विशेषवान्मवेत् न च सावशेषः कैरादिप्रक्षेपो मोहाय कल्प्यते। न च चिराचिरात्पादा
नुत्पादावन्तरेणा विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलक्ष्यत। तस्या अपि एक रूपत्वेन श्रुतेः सगुणाया सुवि
द्यायास्तत्तद्वराणां वा पादाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योत्कर्षनिकर्षोप्युज्येते। न वा त्रविद्यात्वं सामान्यतो दृ
ष्टं प्रभवति। आगमतत्त्वभवयुक्तिबाधितत्वेन कालात्पयापदृष्टत्वात् तस्मात्तस्या मुक्त्यवस्थाया एकरूप्या
च धृतेर्मुक्तिलक्षणास्य फलस्या विशेषो युक्त इति ॥ ७ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितेशारीरकभग
वत्पादभाष्यविभागे मातृपाद्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ॥ ७ ॥ श्री ॥ नमः शिवाय ॥